

पात्रविधानका आधारमा महानन्द पौड्यालका कथाको विवेचना

अनिता राई

नेपाली विभाग

भाषा अनि साहित्य सङ्घाय

सिक्किम विश्वविद्यालय

सिक्किम विश्वविद्यालयको भाषा अनि साहित्य सङ्घायअन्तर्गत नेपाली विषयको

पाठ्यक्रममा रहेको एमफिल परीक्षाको

आंशिक परिपूर्तिका निम्ति प्रस्तुत

लघु शोधप्रबन्ध

जनवरी २०१६

पात्रविधानका आधारमा महानन्द पौड्यालका कथाको विवेचना

सिक्किम विश्वविद्यालयको भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विषयको

पाठ्यक्रममा रहेको एमफिल परीक्षाको

आंशिक परिपूर्तिका निम्ति प्रस्तुत

लघु शोधप्रबन्ध

शोध निर्देशक

बलराम पाण्डे

सह प्राध्यापक

नेपाली विभाग

भाषा अनि साहित्य सङ्काय

सिक्किम विश्वविद्यालय

शोधार्थी

अनिता राई

एमफिल 14MPNP02

नेपाली विभाग

भाषा अनि साहित्य सङ्काय

सिक्किम विश्वविद्यालय।

जनवरी २०१६

प्रतिबद्धता पत्र

सिक्किम विश्वविद्यालयको भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभागमा एमफिल उपाधिका लागि प्रस्तुत पात्रविधानका आधारमा महानन्द पौड्यैलका कथाको विवेचना शीर्षक रहेको यो लघुशोध मैले शोधनिर्देशक प्रा. बलराम पाण्डेको निर्देशनमा रहेर सम्पन्न गरेको पूर्णतः मौलिक शोधकार्य हो। प्रस्तुत लघुशोधप्रबन्ध लेखनको क्रममा मैले विभिन्न स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरी तिनको उपयोग गरेकी छु र त्यसप्रति कृतज्ञ पनि छु। यस लघु शोधप्रबन्धको समष्टि निष्कर्षलाई मैले यसअघि कुनैपनि उपाधि अथवा अन्य प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गरेकी छुइनँ। यस लघु शोधप्रबन्धको कुनै पनि अंश/पाठ पुस्तक वा पुस्तकको अंशको रूपमा प्रकाशित गरे/गराएकी छुइनँ।

मैले यहाँ प्रस्तुत गरेका यी प्रतिबद्धता विरुद्ध कुनै प्रमाण भेटिएमा त्यसप्रति म उत्तरदायी हुनेछु भनी यो प्रतिबद्धता जाहेर गर्दछु।

शोधार्थी

अनिता राई

नेपाली विभाग

भाषा अनि साहित्य सङ्काय

सिक्किम विश्वविद्यालय

दिनाङ्क-----

विभागीय प्रमुख

कृतज्ञता ज्ञापन

पात्रविधानका आधारमा महानन्द पौड्यालका कथाको विवेचना विषयबारे प्रस्तुत लघु शोधप्रबन्ध आदरणीय गुरु बलराम पाण्डेको निर्देशनमा तयार गरिएको हो। आफ्नो व्यस्तता हुँदाहुँदै पनि मलाई लक्षित मार्गमा पुऱ्याउन उहाँले येथेष्ट समय, सुझाव तथा शोधविषय सम्बन्धी धेरै उपयोगी पुस्तकहरू उपलब्ध गराई यस लघु शोधप्रबन्ध सम्पन्न गराउन सहयोग गर्नुभयो। उहाँप्रति म आन्तरिक हृदयबाट कृतज्ञता प्रकट गर्दछु। लघु शोधप्रबन्ध लेखनका लागि प्रेरणा, हौसला तथा सहयोग गरिदिनुहुने सिक्किम विश्वविद्यालय, नेपाली विभागका गुरुबा-गुरुमाहरू, प्रोफेसर प्रतापचन्द्र प्रधान, डा. कविता लामा, डा. पुष्प शर्मा, डा. समर सिन्हा, श्री देवचन्द्र सुब्बाप्रति पनि म आभारी छु। महानन्द पौड्यालको मौलिक कथासङ्ग्रह सहजै उपलब्ध हुन सकेन। कथाकार स्वयंकहाँ पनि अन्य कृतिहरू पाइयो तर उनको मौलिक कथाहरूको सङ्ग्रह झुम्माको पुतली उपलब्ध हुन सकेन। अन्ततः दार्जिलिङ सरकारी महाविद्यालय, नेपाली विभागका प्राध्यापक श्री नवीन पौड्यालले उक्त कथासङ्ग्रह उपलब्ध गराइदिनु भयो। उहाँको सहयोगप्रति म ऋणि छु।

शोधप्रबन्ध तयार पार्दा महानन्द पौड्यालबाट प्राप्त सहयोगलाई पनि यहाँ स्मरण नगरे यो कार्य अधूरो नै रहन जान्छ। अस्सी वर्ष पुगेर पनि जवान झैं जोस र उत्साह बोकेका पौड्याललाई धेरै धन्यवाद र उनको कलमलाई शुभकामना। उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय नेपाली विभागका प्रोफेसर (डा.) मोहन पी. दाहाल अनि दार्जिलिङ सरकारी महाविद्यालय नेपाली विभागका प्राध्यापक डा. राजकुमार छेत्रीप्रति उहाँहरूको उचित सल्लाह र सहयोगका निम्ति कृतज्ञ रहेकी छु।

प्रस्तुत शोध कार्यका लागि आवश्यक सामग्रीस्रोतका रूपमा सिक्किम विश्वविद्यालयको केन्द्रीय पुस्तकालय अनि उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालयको पुस्तकालयले दिएको सहयोगका लागि पनि आन्तरिक हृदयबाट आभार व्यक्त गर्दछु।

अनिता राई

एमफिल छात्र

क्रम संख्या 14MPNP02

नेपाली विभाग,

भाषा अनि साहित्य सङ्काय,

सिक्किम विश्वविद्यालय

लघु शोधप्रबन्धमा प्रयुक्त संक्षिप्त शब्दरूप

वि. सं.	विक्रम सम्व
सम्पा.	सम्पादक
डा.	डाक्टर
पृ	पृष्ठ
दो.सं.	दोस्रो संस्करण
पाँ.सं.	पाँचौं संस्करण

तालिका विवरण

तालिका १- झुम्राको पुतली कथासङ्ग्रहका चौधवटा कथामा प्रयोग भएका पात्र प्रकारको

विवरण

विषय सूची

विषय	पृष्ठ
प्रतिबद्धता	
शोध निर्देशकको अग्रसारण	
सङ्क्षेपिकृत शब्द रूप	
तालिका विवरण	
पहिलो अध्याय	१-८
१. शोधको परिचय	
१.१. परिचय	
१.२. शोध शीर्षक	
१.३. शोधको प्रयोजन	
१.४. शोधको समस्याकथन	
१.५. शोधको उद्देश्यकथन	
१.६. पूर्वकार्यको सर्वेक्षण	
१.७. शोधविधि	
१.८. सामग्री सङ्कलन	
१.९. अध्ययनको सिमाङ्कन	
१.१०. शोधकार्यको रूपरेखा	

२. महानन्द पौड्याल र उनको कृतित्वको अध्ययन

२.१. महानन्द पौड्यालका कृतिहरूको परिचय

२.२. पुरस्कार अनि सम्मान

२.३. व्यक्तित्व

२.३.१. साहित्यिक व्यक्तित्व

२.३.२. साहित्येतर व्यक्तित्व

२.४. महानन्द पौड्यालको कृतित्वको अध्ययन

२.४.१. अन्वेषणात्मक लेखादि

२.५. पत्रकार एवम् सम्पादकका रूपमा महानन्द पौड्याल

२.६. समालोचकका रूपमा महानन्द पौड्याल

२.७. कथाकारका रूपमा महानन्द पौड्याल

३. कथाको सैद्धान्तिक परिचय अनि पात्रविधान

३.१. कथाको अर्थ र परिभाषा

३.२. कथाका तत्व

३.३. पात्रविधान

३.४. चरित्रचित्र

४. पात्रविधानका आधारमा महानन्द पौड्यालका कथाको विवेचना

४.१. कथाकार महानन्द पौड्याल र उनको कथासङ्ग्रह धुम्माको पुतली

४.२. महानन्द पौड्यालका कथामा पात्र-प्रयोग

४.३. पात्रहरूका प्रकार

४.४. चरित्र-चित्रण पद्धति

४.५. धुम्माको पुतली सङ्ग्रहका कथाहरूमा पात्र प्रयोगको विवेचना

पाचौं अध्याय

निष्कर्ष

सन्दर्भग्रन्थ

परिशिष्ट

पहिलो अध्याय

१. शोधको परिचय

१.१. परिचय

कथाको उत्पत्ति मान्छेको सभ्यतासँगै विकास भएको मानिन्छ। भन्ने र सुन्ने परम्पराबाट नै लोककथाको विकास भएको मानिन्छ। तथापि अङ्ग्रेजीमा *सट् स्टोरी* भनिने आधुनिक छोटो कथाको विकास भने उन्नाइसौं शताब्दिबाट भएको मानिन्छ। आधुनिक कथालाई विद्वानहरूले विभिन्न परिभाषा दिएका छन्। एडगर एलेन पोले विशिष्ट प्रभावोत्पादकताका लागि लेखिने छोटो कथा एक बसाइमा पढिसकिने सानो तर स्वयंमा पूर्ण गद्य इत्तिवृत्त हो जसका विकासका लागि अन्य धेरै उपकरणहरूको प्रयोग गरिएका हुन्छन् भनेका छन्। लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको मतानुसार कथा एउटा सानो झ्याल हो जहाँबाट एउटा सानो संसार चियाइन्छ।

कथाका विभिन्न तत्वहरूबारे पनि विभिन्न विद्वानहरूले प्रकाश पारेका छन्। आधुनिक कथाका जम्मा आठवटा तत्वहरूको चर्चा भएको पाइन्छ जसमध्ये पात्र वा चरित्र चित्रणलाई प्रमुख तत्व मानिएको छ। कथाका पात्र वा चरित्रहरू निम्न प्रकारका हुन्छन् भन्ने मत विद्वानहरूको रहेको छ-

१. गोला र च्याप्टा पात्र

२. सापेक्ष र निरपेक्ष पात्र

३. गतिशील र गतिहीन पात्र

४. सार्वभौम र आञ्चालिक पात्र

५. पारम्परिक र मौलिक पात्र

६. प्रकार र आद्यप्रकार पात्र

कथामा पटक पटक विशेषता परिवर्तन गरी कथानकलाई रोमाञ्चकपूर्ण बनाउने पात्रविशेषलाई गोला पात्र भनिन्छ भने जीवनलाई एउटै किसिमले भोग्ने, विशेषता परिवर्तन नगर्ने तथा सहजै बुझ्नसकिने पात्रलाई च्याप्टा पात्र भनिन्छ। यस्ता पात्रहरू हाम्रा जीवनका यथार्थसित सम्बन्धित हुन्छन्। कथाका धेरै पात्र हाम्रै चलायमान चित्र हुन्छन्, प्रतिबिम्ब हुन्छन्, तिनीहरूले भोगेका दुख वा सुखमा हाम्रा अनुभूति र सम्वेदनाको पनि बास हुन्छ। यस्ता पात्र सापेक्ष हुन्छन्। यसरी नै कथाका कुनै पात्र जीवनबाट टाढाका कल्पित प्राणी हुन्छन्। यस्ता पात्रलाई निरपेक्ष पात्र भनिन्छ। कथामा वातावरण वा कुनै घटनाको कारणले परिवर्तन हुने पात्रलाई गतिशील पात्र मानिन्छ र कथाको शुरुदेखि अन्तसम्म चरित्रको दृष्टिले भिन्नता नआउने पात्रलाई गतिहीन पात्र मानिन्छ। यसरी नै एउटै रूपले ग्रहण गर्न सकिने विश्वजनीन पात्रविशेषलाई सार्वभौम पात्रका रूपमा चिनिन्छ भने निश्चित वातावरणमा विशेष परिचय स्थापना गरेर बसेका पात्र विशेषलाई आञ्चालिक पात्र मानिन्छ। पारम्परिक अनि मौलिक पात्रका अरु प्रकार हुन्। पूर्वपरिचित स्वाभावकै अनुकरणमा निहित पात्रविशेषलाई पारम्परिक अनि कथाकारको नयाँ सिर्जना र मौलिक चरित्रलाई मौलिक पात्र मानिन्छ। विद्वानहरूले प्रकार र आद्यप्रकार पात्रहरूको चर्चा पनि गरेका छन्। भागवतका प्रह्लाद, कशिपु, ध्रुव, कालिदास; ग्रीसेली पुराणका युलिसिस, प्रमिथस, नर्सिस आदि सबै आद्यप्रकार पात्रहरू हुन् जहाँबाट कथाकारले आफ्नो कथाका निमित्त नयाँ पात्रको सिर्जना गर्दछन्। प्रकार र आद्यप्रकार पात्रहरूको चर्चा भए तापनि वास्तवमा आद्यप्रकार पात्र परिवर्तित वा अपरिवर्तित

रूपमा प्रकार पात्र नै हुन्छन्। प्रत्येक प्रकारका मूलमा कुनै न कुनै आद्यप्रकार हुन्छ। कथामा पात्र प्रयोग र विधान एउटा महत्वपूर्ण पक्ष हुँदछ। पात्रका यावत क्रियाकलापद्वारा कथाको सफलता असफलता जाँच गरिन्छ। नेपाली कथाको परम्परालाई हेर्दा विभिन्न प्रकारका पात्र वा चरित्रको प्रयोग भएको पाइन्छ।

कथाका पात्र वा चरित्रहरूको चित्रण पद्धतिबारे पनि विद्वानहरूले चर्चा गरेका छन्। आफ्ना कथाहरूको चरित्रको निर्माण गर्ने क्रममा अनि ती चरित्रहरूद्वारा कथानक र घटनाको विकास गर्न कथाकारले प्रयोग गर्ने उपकरणलाई चरित्र चित्रण पद्धति मान्न सकिन्छ। चरित्र चित्रणका दुइवटा प्रमुख पद्धति रहेका छन् ती हुन् प्रत्यक्ष र परोक्ष पद्धति।

भारतीय नेपाली कथाका क्षेत्रमा महानन्द पौड्याल एउटा चिनिएको नाम हो। सङ्कलित, अनुदित तथा मौलिक गरी पौड्यालका जम्मा पाँचवटा कथाकृति रहेका छन्। ती हुन् *हाम्रा केही लोककथा* (१९८६), *झुम्माको पुतली* (१९८८), *सेकेसपियरका केही नाट्यकथा* (१९९०), *केही रोचक कथा* (१९९२), *श्रीकथा* (१९९२)। *झुम्माको पुतली* उनको मौलिक कथाकृति हो। प्रस्तुत कार्यमा उनको यसै कथा सङ्ग्रहभित्रका कथाहरूका पात्रहरूबारे चर्चा गरिनेछ। पौड्यालका कथाहरूको अध्ययन गर्दा पात्रविधान अनि प्रयोगमा विविधता पाइन्छ। यिनका कथाहरूमा थुप्रै प्रकारका पात्रहरू पाइन्छन् भने चित्रण विधि पनि विविध पाइन्छ। यिनका कथाका पात्रहरूको चर्चा गर्दै पात्र प्रयोग विधिलाई यस कार्यमा अध्ययन गरिएको छ।

१.२. शोधको शीर्षक

प्रस्तुत शोधकार्यको शीर्षक *पात्रविधानका आधारमा महानन्द पौड्यालका कथाहरूको विवेचना* रहेको छ।

१.३. शोधको प्रयोजन

सिक्किम विश्वविद्यालयको नेपाली विभागको एम.फिल. उपाधिका निमित्त निर्धारित पाठ्यक्रमको आंशिक परिपूर्तिको प्रयोजनका निमित्त प्रस्तुत शोधकार्य गरिएको हो। पात्रविधानका आधारमा महानन्द पौड्यालका कथाको अध्ययन विषयबारे अध्यावधि खोज भएको पाइन्छ। यसैले पौड्यालका कथालाई पात्रविधानका आधारमा अध्ययन गर्नु पनि प्रस्तुत शोधको प्रयोजन रहेको छ।

१.४. शोधको समस्याकथन

प्रस्तावित शोधकार्य पात्रविधानका आधारमा महानन्द पौड्यालका कथाको विवेचनामा केन्द्रित रहेकोछ र यसो गरिने क्रममा निम्नलिखित समस्याहरु बारे विचार गरिएको छ —

१. महानन्द पौड्यालका कथामा पात्र प्रयोग के कस्तो रहेका छन् ? उनका कथामा कस्ता कस्ता पात्रहरुको प्रयोग बढी मात्रामा देखिन्छ ?
२. पात्र प्रयोग र विधानको दृष्टिले पौड्यालका कथाहरु कतिको विविध र सफल छन् ?

१.५. शोधको उद्देश्यकथन

माथि उल्लेखित समस्याको केन्द्रमा रही प्रस्तुत शोधकार्यको निम्नलिखित उद्देश्य रहेका छन् —

१. महानन्द पौड्यालका कथाहरुमा पात्रप्रयोगको अध्ययन गर्नु।
२. पात्रविधानका दृष्टिले पौड्यालको मौलिक कथासङ्ग्रह झुम्माको पुतलीको अध्ययन गरी प्रयोग विविधता तथा सफलताको जाँच गर्नु।

१.६. पूर्वकार्यको सर्वेक्षण

महानन्द पौड्याल भारतीय नेपाली कथासाहित्यका एकजना मूर्धन्य कथाकार हुन्। पात्रविधानका दृष्टिले उनका कथाहरूको अध्ययन भएको पाइन्छ। यद्यपि उनका कृतिहरूबारे अरु किसिमका अध्ययनहरू भने भएका छन्। उनका कृति तथा लेखनबारे भएका अध्ययनहरूको समीक्षा तल प्रस्तुत छ।

राजकुमार छेत्रीद्वारा लिखित *कृति आलोकन* -मा महानन्द पौड्यालको कथायात्रा एवम् कथागत प्रवृत्तिको अध्ययन भएको पाइन्छ। उक्त पुस्तकमा महानन्द पौड्यालका कथामा रोमाण्टिक भावभूमि साथसाथै सामाजिक रूढीवादिता, आदर्शोन्मुख र समाजवादी यथार्थवाद, सम्झौतामुखी विद्रोहात्मकता, जीवनमूल्यको स्खलन तथा सामाजिक- सांस्कृतिक मूल्यहास, चित्रकेन्द्री विन्यास एवम् संवेदनमूलक वस्तुविन्यासको सुन्दर प्रस्तुती पाइने हुनाले उनको कथा लेखनकारिता अब्बल दर्जाको ठहराउन सकिन्छ भन्ने मत पाइन्छ। उनका कथामा भारतीय गोर्खाहरूको असुरक्षाजनित चिन्ता, आर्थिक विपन्नता र विषमताबाट उत्पन्न कुरूप सामाजिक संस्कार, अदूर्दशीता तथा भावुकतापूर्ण जीवनदृष्टि, जातीय दुरावस्थाको चिन्ता र अस्तित्वको चेतना, समाजप्रतिको सरोकार भावको सुन्दर, सहद र कलात्मक प्रस्तुति पाइने कुराको चर्चा पनि उक्त पुस्तकमा पाइन्छ। *हिमाली धरोहर* पत्रिकामा सङ्कलित नरमाया दङ्गलको लेख *महानन्द पौड्याल अनि उनको झुम्माको पुतली कथासङ्ग्रहको कृतिपरक अध्ययन* — मा महानन्द पौड्याल र उनका कृतिहरूलाई चिनाउने काम भएको छ। उक्त लेखमा पौड्यालको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन, लेखनका विविध आयामहरू एवम् ऐतिहासिक विकासक्रमबारे चर्चा पाइन्छ। यो लेखमा भारतीय नेपाली कथामा *झुम्माको पुतली* कथा सङ्ग्रहको स्थान निर्धारण गर्ने प्रयास भएको पाइन्छ। यसै पत्रिकामा प्रकाशित अनि भानु छेत्रीद्वारा लिखित *महानन्द पौड्यालको विचरण आफ्नै क्षितिजभिन्न* लेखमा भाषा,

जाति र साहित्यप्रति उनको निस्वार्थ प्रेम भाव रहेको र यस दिशातर्फ उनी क्रियाशील रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ। *हिमाली धरोहर*मा नै प्रकाशित लेख *नेपाली पत्रकारिता एवम सम्पादनमा महानन्द पौड्यालको योगदान*मा केदार गुरुडले पौड्यालसँगको अन्तरवार्ताहरू प्रस्तुत गरेका छन्। गुरुडले महानन्द पौड्याललाई साहित्य लेखन, पत्रकारिता, सम्पादन, प्रकाशन, अनुवाद अनि अनुसन्धाननात्मक कार्यहरू गर्ने अघिल्लो पङ्क्तिका व्यक्तित्व भनेर चिनाएका छन्। उसरी नै वासुदेव पुलामीले आफ्नो लेख *अन्वेषक साहित्यकार पौड्यालको कृति अध्ययन* अन्तर्गत अन्वेषक साहित्यकारका रूपमा महानन्द पौड्याललाई चिनाउने प्रयास गरेका छन्। *महानन्द पौड्यालका कृति विशेषता अनि भाषा साहित्यको बाह्र बखान* शीर्षक लेखमा सुकराज दियालीले पौड्यालका सामाजिक तथा राजनैतिक संलग्नताबारे प्रकाश पाउँदा पौड्यालको कथाहरूको चर्चा गरेका छन्। उनले पौड्याललाई सामाजिक यथार्थवादी कथाकारका रूपमा चिनाउने प्रयास गरेका छन्।

साहित्यिक पत्रिका *परदेशी* अभिनन्दन अङ्कमा पौड्यालका साहित्य लेखनबारे धेरै लेखहरू रहेका छन्। यीमध्ये कविता लामाद्वारा लिखित *नेपाली साहित्यको ऐतिहासिक यात्रामा महानन्द पौड्याल* शीर्षकमा पौड्याल एक मौन साहित्यकार तथा अध्येता हुन भनिएको छ। यस लेखमा लामाले *भाषा साहित्य बाह्र बखान* भित्रका दुइवटा लेख *नेपाली साहित्यको विकासमा दि पोल्स्टार र माग सालिग स्थापना : सन्दर्भ हाम्रो शहिदहरूको* — बारे चर्चा गरिएको छ। यसै पत्रिकामा *कथाकार महानन्द पौड्यालका कथामा पाइने नारी पात्र* लेखमा पुष्प शर्माले नारीहरू जति सुन्दर देखिन्छन् त्यति नै ती आफ्नो स्वतन्त्रता, पवित्रता, अस्तित्व रक्षाको लागि सचेत हुनसक्छन् भन्ने समर्थन पौड्यालबाट भएको छ भन्ने मत राखेकी छन्। नवीन पौड्यालद्वारा लिखित लेख *महानन्द पौड्यालको हाम्रो केही लोककथामा सङ्कलित लोककथाहरूको विषयवस्तुगत अध्ययन*मा सङ्ग्रहित लोककथाहरूको

लोकतात्त्विक अध्ययन गर्ने प्रयास भएको पाइन्छ। कथावस्तुको दृष्टिकोणले झुम्माको पुतली कथासङ्ग्रहभित्रका कथाहरू नामक लेखअन्तर्गत मेघनाथ क्षेत्रीले झुम्माको पुतली कथा सङ्ग्रहभित्रका १८ वटा कथाहरूका कथावस्तु अलग अलग रहेपनि प्राय कथाहरू यथार्थवादी प्रवृत्तिका छन् भनि उल्लेख गरेका छन्।

१.७. शोधविधि

पात्रविधानका आधारमा महानन्द पौड्यालका कथाहरूको विवेचना शीर्षक रहेको यस शोधमा निगमनात्मक पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ अनि अध्ययन विश्लेषणात्मक रहेको छ।

१.८. शोध सामग्री सङ्कलन

प्रस्तुत शोधका निम्ति आवश्यक सामग्री विभिन्न स्रोतद्वारा सङ्कलन गरिएको छ। यस शोधकार्यसँग सम्बद्ध सामग्रीहरू विभिन्न पुस्तकालय, लेख, पत्रपत्रिका तथा अन्तरवार्ताद्वारा सङ्ग्रह गरिएको छ।

१.९. अध्ययनको सीमाङ्कन

प्रकाशनका दृष्टिले महानन्द पौड्यालका धेरै कृतिहरू उपलब्ध रहे तापनि उनको मौलिक कृति भने झुम्माको पुतली कथासङ्ग्रहमात्र प्रकाशित पाइन्छ। अन्य कृतिहरू कि ता सङ्कलित कि ता अनुदित भएकाले प्रस्तुत शोधमा आवश्यकता अनुसार ती कृतिहरूको यथास्थान उल्लेखमात्र गरिएको छ। पात्रविधानका आधारमा महानन्द पौड्यालका कथाको विवेचना विषय रहेको यस शोधमा महानन्द पौड्यालको मौलिक कृति झुम्माको पुतली कथासङ्ग्रहको अध्ययन गरिएको छ। पौड्यालको कथामा पात्रविधानको अध्ययनमा केन्द्रित

रहेको प्रस्तुत शोधमा झुम्नाको पुतली कथासङ्ग्रहमा प्रकाशित कथाहरूका अन्य पक्षहरूबारे अध्ययन गरिएको छैन। यद्यपि उनका अन्य कृतिहरूको परिचय भने प्रस्तुत गरिएको छ।

१.१०. शोधको रूपरेखा

अध्ययन सुविधा अनि सुनियोजित क्रमगत अध्ययनका निम्ति प्रस्तुत शोधकार्यलाई निम्नलिखित पाँचवटा अध्यायमा विभाजन गरिएको छ।

पहिलो अध्याय : शोधको परिचय।

दोस्रो अध्याय : महानन्द पौड्याल र उनको कृतित्वको अध्ययन।

तेस्रो अध्याय : कथाको सैद्धान्तिक चिन्हारी तथा पात्र विधान।

चौथो अध्याय : पात्र विधानका आधारमा महानन्द पौड्यालका कथाको विवेचना।

पाँचौ अध्याय : निष्कर्ष।

दोस्रो अध्याय

२. महानन्द पौड्याल र उनको कृतित्वको अध्ययन

२.१. महानन्द पौड्यालका कृतिहरूको परिचय

आमा विष्णुकुमारी पौड्याल र बाबा खडानन्द पौड्यालको कोखबाट ११ जनवरी सन् १९३१मा कालेबुङको बमबस्तीमा जन्मिएका महानन्द पौड्याल नेपाली साहित्यका परिचित नाम हो। सन् १९५२ मा प्रकाशित कालेबुङको एस.यू.एम.आईको वार्षिक मुखपत्र *सुमाइल*को प्रवेशाङ्कमा प्रकाशित एक छन्दोबद्ध कविता 'मित्रवर्गप्रति'बाट साहित्ययात्राको थालनी गरेका हुन्। उनका प्रकाशित कृतिहरू यसप्रकार छन्- *हाम्रा केही लोककथा*(१९८६), *छन्द र अलङ्कार*(१९८६), *झुम्माको पुतली* (१९८८), *शेक्सपियरका केही नाट्यकथा*(१९९०), *सानोभाइ*(१९९२), *विचरण आफ्नै क्षितिजभिन्न*(१९९७), *भाषा साहित्य:बाह्र बखान*(२००३)। यसरी नै उनका अनुसन्धानात्मक एवम् सम्पादित कृतिहरू हुन् *भाषा मान्यता पृष्ठभूमि : सन्दर्भ नेपाली साहित्य*(१९९०), *नरेन्द्रप्रसाद कुमाई : कृतित्व एवं मूल्याङ्कन*(२००८), *सिक्किमका प्रथम कवि सन्तनवीर लिम्बू : कृतित्व* (२००९), *रसिकका केही अप्रकाशित कृति*(१९६१), यसबाहेक उनले पाठ्यपुस्तकहरू पनि प्रकाशित गरेका छन्।

उनले थुप्रै पत्र पत्रिकाहरूपनि सम्पादन गरेका छन् जो यसप्रकार छन्- *नवप्रभात* सानुमती राईसित सह-सम्पादनमा कालेम्पोडबाट सम्पादित(सन् १९५४), *गोर्खा साप्ताहिक* 'सम्पादन मण्डलीको सदस्य'(सन् १९५४- १९५५), *बुलेटिन अफ द सिक्किम स्टुडेन्टस् अर्गनाइजेसन् दार्जिलिङ* (सन् १९५७), *दि पोलस्टार बुलेटिन अफ द सिक्किम स्टुडेन्टस्*

अर्गनाइजेसन् दार्जिलिङ (सन् १९५८), आकाशदीप 'सामयिक सङ्कलन' गान्तोक (सन् १९८२), बसुन्धरा 'सामयिक सङ्कलन' सिलिगडी (सन् १९९३), सन्धान, पाकिम, पूर्व सिक्किम आदि।

२.२. पुरस्कार अनि सम्मान

पौड्याल धेरै पुरस्कार र सम्मानद्वारा पुरस्कृत तथा सम्मानित भएका छन्। उनका साहित्य सम्मेलन पुरस्कार (सन् १९९०), भानु पुरस्कार, गान्तोक (सन् १९९९), शिवकुमार राई स्मृति पुरस्कार, नाम्ची (सन् २००४), शिखर पुरुष 'साहित्य पुरस्कार (सिक्किम सरकारको सांस्कृतिक मामिला एवं धरोहर विकास मन्त्रालयबाट) (सन् २००५), डा. पारसमणि प्रधान स्मृति पुरस्कार, कालेम्पोड (सन् २००६), बसिबियालो पुरस्कार एवं कालेम्पोड गाउँबूढा उपाधिबाट पुरस्कृत (सन् २००७) आदि। उनलाई प्राप्त भएको सम्मान यसप्रकार रहेका छन्- नेपाली साहित्य संस्मरण, काठमाडौं (सन् १९६२), साहित्यिक पत्रकार संघ, काठमाडौं, महाकवि देवकोटा शतवार्षिकी सञ्चालन समिती, काठमाडौं (२०१०), सिक्किम सम्मान सम्मिलन, सिक्किम सरकारको सांस्कृतिक मामिला एवं धरोहर विकास मन्त्रालयबाट, (सन् २००४), साहित्य अकादमी तथा नेपाली सम्मेलन, नयाँ दिल्ली (सन् २००९) आदि।

विभिन्न साहित्यिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक, धार्मिक आदि संस्थामा उनको सदस्यता एवं प्रतिनिधित्व यसप्रकार रहेको छ- साहित्य अकादमी, 'नयाँ दिल्ली' जेनरल काउन्सिलमा सिक्किम राज्यबाट प्रतिनिधित्व (सन् १९८३-१९८८), संस्कृति विभाग नयाँ दिल्लीको आञ्चलिक सांस्कृतिक केन्द्र कोलकत्तामा राज्यबाट प्रतिनिधित्व (सन् १९९५-१९९८), केन्द्रिय माध्यमिक शिक्षा परिषद नयाँ दिल्लीको पाठ्यपुस्तक एवं पाठ्यक्रम समितिका सदस्य, भारतीय

स्वतन्त्रताको स्वर्ण जयन्ती समितिमा, सिक्किमको सदस्य, विद्या भारती शैक्षिक संस्थान, लखनऊको सिक्किम राज्य अध्यक्ष आदि।^१

२.३.व्यक्तित्व

२.३.१. साहित्यिक व्यक्तित्व

नेपाली साहित्यमा महानन्द पौड्याललाई स्रष्टा र द्रष्टा दुवै मानिन्छ। उनी साहित्यकार भए तापनि साहित्येतर क्षेत्रमा पनि उनको उत्तिकै योगदान रहेको पाइन्छ। महानन्द पौड्यालको साहित्यिक व्यक्तित्वलाई उनका प्रकाशित कृतिहरू आदिबाट हेर्न सकिन्छ। उनले साहित्यिक यात्राको थालनी सन् १९५२ मा *मित्रवर्गप्रति* कविताबाट गरेका हुन्। त्यही वर्षमा नै उनको कथा *अतिथी सत्कार* पनि प्रकाशित भयो। यहीँबाट महानन्द पौड्यालको बहुमुखी प्रतिभाले परिचय दिएको मानिन्छ। हालसम्ममा उनले साहित्यका सबै विधामा कलम चलाईसकेका छन्।

२.३.१.१. कथाकार व्यक्तित्व

महानन्द पौड्याल एकजना प्रतिष्ठित कथाकार हुन्। सन् १९५२ मा गोर्खा साप्ताहिक पत्रिकामा प्रकाशित अतिथि सत्कार नामक कथा उनको पहिलो प्रकाशित कथा हो। त्यस समय उनी *जाग्रत गोर्खा*, *नवप्रभात*, *स्रष्टा*, *प्रक्रिया* आदि पत्रिकाहरूमा नियमित रूपमा कथाहरू प्रकाशित गरिरहन्थे। सन् १९८८ मा उनका दुइवटा कथासङ्ग्रहहरू *हाम्रा केही लोककथा* र *झुम्माको पुतली* प्रकाशित भए।

^१ विकास कार्की (सम्पा). सन् २०१३. *परदेशी*, सलुवा, पश्चिम मोदिनिपुर: अगमसिंह गिरी संस्थान, वर्ष १६, अङ्क १५, पृ. ५

२.३.१.२. समालोचक व्यक्तित्व

महानन्द पौड्यालले नेपाली साहित्यको समालोचना क्षेत्रलाई विस्तार गर्न धेरै योगदान दिएका छन्। विशेष गरेर भारतको नेपाली साहित्य अझ त्यसमा पनि सिक्किम-दार्जिलिङको नेपाली साहित्यको अध्ययन, अनुसन्धान र खोजीमा उनी लागेका थिए। वास्तवमा सिक्किम-दार्जिलिङका काव्य-कवि, वा कृति-कृतिकारलाई चिनाउने श्रेय महानन्द पौड्याललाई नै जान्छ। कवि सन्तविर लिम्बू, नरेन्द्रप्रसाद कुमाई, गिरीका अप्रकाशित लेखादिलाई प्रथमपल्ट पाठकलाई चिनाउने पौड्यालका अनुसन्धानात्मक आलोचना सराहनीय छन्। उनको भाषा साहित्य बाह्रबखानमा पनि समालोचनात्मक लेख सङ्ग्रहित पाइन्छ। थोरै भएपनि उनका समालोचनात्मक लेखहरू राम्रा छन्, प्रभाववादी नभएर स्पष्टवादी छन्।^२

२.३.२. साहित्येतर व्यक्तित्व

महानन्द पौड्याल एकजना कुशल साहित्यकारमात्र नभएर चिनिएका समाजसेवी, गुरु, राजनिती सचेत व्यक्तित्व हुन्। उनले समाजको मार्गदर्शक बनेर समाजमा ठूलो उत्तरदायित्व निर्वाहन गरेको पाइन्छ। उनले विभिन्न संस्थाहरूमा सङ्लग्न रहेर जातीय जागरण ल्याउने प्रयासपनि गरे। उनले समाजको हितका लागि स्कूलहरू स्थापना गरे अनि विद्याभारती शिक्षण संस्था, सिक्किम शाखाका अध्यक्ष पनि रहे। उनले नेपाली साहित्य सम्मेलन अनि नेपाली साहित्य प्रचार समितिको आजिवन सदस्य रहेर सेवा गरिरहेका छन्। सन् १९५७ तिर गोर्खा दुख निवारण सम्मेलनमा रहेर धेरै कार्य गरे। उनी रामकृष्ण शर्माको गोर्खा पत्रिकाको सम्पादक मण्डलिको सदस्यपनि रहेका थिए। महानन्द पौड्यालले सिक्किमको शैक्षिक क्षेत्रमा ठूलो योगदान दिएका छन्। कालेबुङ लगायत सिक्किममा उनी शिक्षकको

^२ नरमाया दङ्गल. सन् २००८. हिमाली धरोहर, रिनाकः करुणादेवी धर्मार्थ गुठी, श्रीङ्खला ३, , पृ. ४-५

पेशामा धेरै रहे। पछि शिक्षा विभागमा रहेर नेपाली पाठ्य-पुस्तकको निर्माण, सम्पादन र प्रकाशन गरे। उनले निर्देशकको पदमा रहेरपनि सिक्किमको शिक्षा क्षेत्रमा धेरै अवधीसम्म प्रशंसनिय कार्य गरे। महानन्द पौड्यालमा राजनीतिप्रति पनि चासो रहेको पाइन्छ।

२.४. महानन्द पौड्यालको कृतित्वको अध्ययन

महानन्द पौड्यालले साहित्यका विविध विधामा कलम चलाएका छन्। तीमध्ये उनको फाँटिलोविधा कथा हो। कथाकारका रूपमा पौड्यालको परिचय तथा स्थान निर्धारणलाई चौथो अध्यायमा चर्चा गरिनेछ। पौड्यालका अन्य साहित्यिक रचनाहरूको चर्चा यहाँ प्रस्तुत छ। महानन्द पौड्यालले कथाको क्षेत्रबाहेक साहित्यको अन्य क्षेत्रमा पनि कलम चलाएका छन्। उनले निबन्ध, लेख, समालोचना आदि लेखेका छन्। यसातिरिक्त अनुवाद अनि अन्वेषणपनि उनको क्षेत्र हो। उनका अन्वेषणात्मक लेख, आलोचना तथा अनुवादहरू पनि उत्तिकै प्रबल रहेका छन्।^३

२.४.१. अन्वेषणात्मक लेखादि

महानन्द पौड्यालले धेरै अन्वेषणात्मक लेखहरू लेखेका छन्। यसैले उनलाई कतिपय आलोचकले अन्वेषक साहित्यकार पनि भनेका छन्। साहित्य जगतबाट अथवा साहित्यको इतिहासबाट ओझेल पर्दै गरेका, परिसकेका लेख साथै लेखकहरूलाई खोजेर इतिहास सापेक्ष बनाइ साहित्य जगतमा उदाङ्गो पार्ने अनुसन्धानकर्ताका रूपमा पौड्यालले धेरै कार्य गरेका छन्। उनले अनुसन्धान गरेर लेखकले लेखेका तर अप्रकाशित रहेका प्रकाशन, सम्पादन गर्ने काम गरेका छन्। यतिमात्र नभएर उनले अस्पष्ट रचनाहरूलाई स्पष्ट पारेर प्रकाशन गरेका छन्। भारतीय नेपाली साहित्यमा महानन्द पौड्याललाई साहित्यिक अन्वेषण

^३ नरमाया दङ्गाल, *हिमाली धरोहर*, पूर्ववत, पृ. २५

तथा सम्पादन, प्रकाशन क्षेत्रमा डटेर कात्य गर्ने व्यक्तिका रूपमा चिनिएको छ। महानन्द पौड्यालले साहित्यिक यात्राको क्रममा अनेक ठाउँहरूको भ्रमण गरेका छन्। भ्रमणसँगसँगै साहित्यिक अनुसन्धान र खोजी गर्ने कार्य उनले गरे। उनका लेख तथा अनुसन्धानात्मक कृतिहरूलाई भ्रमणको उपज मान्न सकिन्छ। यसै सन्दर्भमा गोपालप्रसाद दाहालले भनेका छन्-‘अपतन कालको उत्तरार्धदेखि नै आफ्ना रचनाहरू विविध पत्र-पत्रिकाहरूमा प्रकाशित गर्ने एक नुभवी र सक्षम साहित्यकार हुनका साथै नेपालका रणवीर सेनापतिहरूले टिस्टा नदीमा खुँडा पखालेको विषयमाथि प्रकाश पार्ने तथा छोग्यालको राज्यकालमा सक्षमतापूर्ण रोचक एवम् ऐतिहासिक लेख लेखे एक साहसिक साहित्यकार हुन् महानन्द पौड्याल’।^४

क. सिक्किमका प्रथम कवि सन्तविर लिम्बू: कृतित्व कतिपय

महानन्द पौड्यालले नै पहिलो चोटि सिक्किमका प्रथम कवि सन्तविर लिम्बूलाई चिनाइदिएका हुन्। *सिक्किमका प्रथम कविसन्तविर लिम्बू : कृतित्व कतिपय* नामक अनुसन्धानात्मक पुस्तकका माध्यम साहित्यबाट ओझेल भएका कवि सन्तविर लिम्बूलाई उनले चिनाइदिएका छन्। चालिसको दशकतिर भारततिर प्रकाशित हुने नेपाली पत्रिकाहरूमा लिम्बूका धेरै कथा, कविता, तथा लेखहरू प्रकाशित भएका थिए भन्ने जानकारी पौड्यालले दिएका छन्। लिम्बूका प्रायः कविताहरूमा जातीय जागरण, सांस्कृतिक चेतना, गोर्खा नारीको सतित्व आदि विषय समेटिएका छन् भन्ने पुष्टि उनले गरेका छन्। महानन्द पौड्याल भन्छन् चालिसको दशकको भारतीय नेपाली समाज कस्तो थियो भन्ने कुरा जान्न चाहे लिम्बूको कविताहरू पढ्नुपर्छ। पौड्यालले लिम्बूको कविताहरू खोजेर प्रकाशनमा ल्याइदिएका छन् जो भारतीय नेपाली साहित्यका निम्ति एउटा विशिष्ट योगदान हो।

^४ बासुदेव पुलामी. सन् २००८. *हिमाली धरोहर*, रिनाँकःसिक्किम, करुणादेवी स्मारक धर्मार्थ गुठी, ,पृ.२७९

ख. रसिकका केहि अप्रकाशित कृति

अच्छा राई रसिक भारतीय साहित्यका एकजना राम्रा साहित्यकार हुन्। अल्पायु बाँचेका रसिकका अप्रकाशित रचनाहरू थिए जो नेपाली पाठकहरूका निम्ति अनभिज्ञ विषय थियो। त्यस्ता अप्रकाशित कृतिहरूलाई खोजेरमहानन्द पौड्यालले प्रकाशित गरिदिएको पाइन्छ। अच्छा राई रसिकका दुइवटा उपन्यासहरू *लगन* (१९५५), *दोभान* (१९६४)। कथासङ्ग्रह *सप्तकोशिबाहेक* उनका धेरैवटा फूटकर कविता, निबन्ध, प्रबन्ध र आलोचना अनि लेखहरू विभिन्न पत्रिकाहरूमा प्रकाशित पाइन्छ। यद्यपि उनले लेखेर छोडिराखेका पाण्डुलिपिहरूलाई भने कसैले वास्ता गरेका थिएन। रसिकका यस्ता खेसा तथा पाण्डुलिपिहरूलाई बढो यत्नसित भेला गरेर प्रकाशन गर्ने स्तुत्य कार्य महानन्द पौड्यालले गरेका छन्।

ग. कवि नरेन्द्रप्रसाद कुमाई कृतित्व एवम् मूल्याङ्कन

नरेन्द्रप्रसाद कुमाई पनि अल्पायुमा बितेका एकजना राम्रा कवि हुन्। बाइस वर्षको उमेरसम्म बाँचेका कुमाईका कृति *रोदन* खण्डकाव्य हो। यसबाहेक उनका फूटकर कविताहरू पनि धेरै पत्र-पत्रिकाहरूमा प्रकाशित पाइन्छ। महानन्द पौड्यालले थोरै उमेर बाँचेका कुमाईका कृतित्वको मूल्याङ्कन गरेका हुन्। उनले कुमाईका अप्रकाशित लेखहरू खोजेर प्रकाशमा ल्याउने कार्य गरेका छन्। पौड्यालको यस पुस्तकमा कुमाईका रचनाहरू प्रकाशित पाइन्छ। महानन्द पौड्यालले *विचरण आफ्नै क्षितिजभित्र* पुस्तकभित्र 'कवि नरेन्द्रप्रसाद कुमाई : ओझेलमा पारिएका एक प्रतिभा' शिर्षकअन्तर्गत अच्छा राई रसिक र नरेन्द्रप्रसाद कुमाईको तुलनापनि गरेका छन्।^५

^५ बासुदेव पुलामी. पूर्ववत, पृ. २७९

घ. विचरण आफ्नै क्षितिजभिन्न

पौड्यालको पुस्तक *विचरण आफ्नै क्षितिजभिन्न* अर्को राम्रो कृति हो जसमा धेरैवटा लेखहरू समावेश छन्। यसलाई महानन्द पौड्यालको प्रथम सङ्गालो मान्नुपर्छ। यस पुस्तकमा उनले सन् १९९६-९७ बीचमा प्रकाशित रचनाहरू सङ्ग्रहित छन्। यस सङ्ग्रहमा समालोचना, निबन्ध, अन्तरवार्ता अनुसन्धानात्मक रचना, भाषा एवम् व्याकरण चर्चा र संस्मरण आदि जस्ता विविध विषयबारे लेखहरू रहेका छन्। यस सङ्ग्रहमा रहेका *कवि रघुनाथ पोखरेलको सुन्दरकाण्ड रामायण एक विवेचना*, *कवि सिद्धिचरण श्रेष्ठ चर्चा गरिमाको मात्र*, *विद्रोही कवि नरेन्द्रप्रसाद कुमाई* आदि समालोचनात्मक हुन भने *नेपाल बाहिर नेपाली ऊषाको यात्रा*, *पुगौला हामी १०८ को माइलखुट्टी*, *बृहत शब्दकोश र केही गाउँले शब्द*, *आफ्नो निजी अस्तित्व गुमाइरहेका केही नेपाली वर्ण एवम् ध्वनीचिन्ह* आदि लेखहरू भाषा तथा व्याकरण सम्बन्धि रहेका छन्। यसरी नै *‘कप्तान रामसिंह ठकुरी सन्दर्भ राष्ट्रीय धुनको*, *रामकृष्ण शर्मा व्यक्तित्व*, *चर्चा रसिकका चर्चायोग्य केही अचर्चित पक्षउपर*, *मैले सङ्गत गरेका अर्को कवि अगमसिंह गिरी*, *सूर्यविक्रम ज्ञवाली पक्ष केही सब्ल्याँटा र बिब्ल्याँट*, *सम्झनामा कवि धरणिधर शर्माक*, *स्मृति अमर गायक मित्रसेन थापाक*, *चर्चा रामकृष्ण शर्माको कलमको टुँढो एवम् चोथालो ऊपर* आदिलाई संस्मरणात्मक लेखहरू मात्र सकिन्छ।

ड. भाषा साहित्य बाह्र बखान

भाषा साहित्य बाह्र बखान महानन्द पौड्यालको लेखहरूको सङ्ग्रह हो। यसमा सङ्कलित बाह्रवटा लेखहरू यसप्रकार रहेका छन्- *टिपन टापन फर्केर हेर्दा*, *कवि सन्तविर लिम्बूमात्र एक परिचायक*, *लकान्द्रीलाई जार एक सम्झौताभिन्न चित्र खोज्दा*, *इन्द्रकिलको सेरोफेरो विचारदा*, *गोर्खा साप्ताहिकका पक्षमा*, *सिक्किमका अविकसित भाषाहरूको उत्थान* : एक

विवेचन, भानु स्मृति, नेपाली साहित्यको विकासमा दि पोलस्टार, काठमाडौं काठमाडौं नै हो, दार्जिलिङ दार्जिलिङ नै हो, यसपटक म लमही गएँ, माग सालिग स्थापनाको सन्दर्भ हाम्रा शहिदहरूको। सङ्ग्रहमा टिपन टापन फर्केर हेर्दाप्रति थप कुरा, 'लकान्द्रीलाई' जार एक सम्झौताभिन्न चित्र खोज्दा, गोर्खा साप्ताहिकको पक्षमा, नेपाली साहित्यको विकासमा दि पोलस्टार आदि समिक्षात्मक लेखहरू रहेका छन् भने अन्य लेख, निबन्ध र प्रबन्ध रहेका छन्। यसको पहिलो लेख टिपन टापन फर्केर हेर्दा मा उनले पारसमणि प्रधानको टिपन टापनलाई एक खण्डमात्र भएको अपूर्ण कृति मानेका छन्। यसकारण उनले यस कृतिलाई लिएर पारसमणि प्रधानले मदन पुरस्कार पाउन न्यायसंगत नहुने सातवटा तर्क उनले यस लेखमा दिएका छन्। उनको दोस्रो लेख टिपन टापन फर्केर हेर्दाप्रति थप कुरा मा प्रधानसँग चलेको तर्क-वितर्क प्रस्तुत गरेका छन्। कवि सन्तविर लिम्बू एकमात्र परिचायक यस सङ्ग्रहको तेस्रो लेख हो। यस लेखद्वारा कवि सन्तविर लिम्बू र उनका कविताहरूलाई पाठक सामु चिनाइदिएका छन्। लकान्द्रीलाई जार एक सम्झौता —भिन्न चित्र खोज्दा लेखमा पौड्यालले कथाकार बी.बी लकान्द्रीको साहित्यिक परिचय दिएका छन्। उनले लकान्द्रीको कथासङ्ग्रह जार एक सम्झौताभिन्नका कथाहरूको समिक्षा प्रस्तुत गरेका छन्। इन्द्रकील-को सेरोफेरो विचारदा मा उनले सिक्किमको पुरानो इतिहासलाई देखाउने प्रयास गरेका छन्। लेखमा प्राचिन समयमा सिक्किम ऋषिमुनिहरूको तपोभूमि थियो भन्ने कुराबारे तर्कहरू राखिएको छ। उनले प्राचिनकालमा सिक्किमको उत्तरमा अवस्थित छाङ्गु पोखरीको नाम छाङ्गु नभएर आच्छोद सरोवर थियो भन्ने मत राखेका छन्। गोर्खा साप्ताहिकको पक्षमा यस लेखमा विशेष गोर्खाले भारतेली नेपाली साहित्यका सबै विधाको विकासमा योगदान पुराएको भए तापनि कथा विधालाई विशेष प्राथमिकता दिएको मन्तव्य राखेका छन्। उनका मतानुसार गोर्खाले जन्माएका कथाकारहरू रूपनारायण सिंह, देवकुमारी थापा, अच्छा राई(रसिक), विरविक्रम

गुरुङ, प्रेम थापा, महानन्द पौड्याल, लक्खीदेवी सुन्दास, नरबहादुर दाहाल आदि हुन्। *सिक्किममा अविकसित भाषाहरूको उत्थान एक विवेचना* लेखलाई एउटा महत्वपूर्ण विवेचनात्मक लेख मानिएको छ। प्रस्तुत लेखमा उनले भाषाको महत्वबारे प्रकाश पार्दै सिक्किमको लुसप्रायः भाषाहरूबारे चर्चा गरेका छन्। भाषाका वक्ता, भाषा क्षेत्र, भाषिक समुदायको इच्छाशक्ति आदिलाई उनले भाषा-भाषिकाहरूको विकासकानिमित्त आवश्यक तत्व मानेका छन्। *भानुस्मृति* यस सङ्ग्रहको अर्को लेख हो। प्रस्तुत लेखमा उनले भानुभक्त आचार्यले सरल भाषामा रामायण अनुवाद गरिदिएपछि साधारण जनगणसमेत इश्वरभक्तिमा लिन हुन थालेको मन्तव्य राखेका छन्। *नेपाली साहित्यको विकासमा दि पोल्स्टार* उनको अर्को लेख हो। उनले 'अल सिक्किम स्टुडेन्ट अर्गनाइजेसन'का मुखपत्र दि पोल्स्टारलाई सिक्किमको सबैभन्दा पहिलो साहित्यिक पत्रिका मानेका छन्। प्रस्तुत लेख साहित्यको विकासमा यस पत्रिकाको योगदानमा धेरै केन्द्रित छ। *काठमाडौं काठमाडौं नै हो, दार्जिलिङ दार्जिलिङ नै हो* यस सङ्ग्रहको अर्को लेख हो। पौड्यालको यो लेखमा काठमाडौं र दार्जिलिङको तुलना गरिएको छ। काठमाडौंको दुर्गन्ध र दार्जिलिङको मेल मिलापलाई उनले चिनाएका छन्। यसरी नै *यसपटक म लमही गएँ* लेखमा बनारस काँशि स्थित प्रेमचन्दको जन्मस्थान लमहीको भ्रमण संस्मरण पाइन्छ। प्रेमचन्द जस्ता महान व्यक्तित्वको कदर त्यहाँको सरकारद्वारा नभएको देखेर अनि राजनीति र साहित्यविचको अन्तर देखेर उनलाई दुख लागेको कुरा लेखमा प्रस्तुत छ। यस सङ्ग्रहको अन्तिम लेख हो *माग सालिग स्थापनाको सन्दर्भ हाम्रा शहीदहरू*। यस लेखमा भारतको स्वतन्त्रताको सङ्ग्राममा शहीद भएका गोर्खे शहीदहरूको त्यागको चर्चा गरेका छन्। उनले राष्ट्रिय धुन निर्माता कप्तान

रामसिंह ठकुरी र भाषा मान्यता आन्दोलनकी योद्धा दिलकुमारी भण्डारीलाई लेखमा विशेष सम्झेका छन्।^६

२.५. पत्रकार एवम सम्पादकका रूपमा महानन्द पौड्याल

महानन्द पौड्याललाई एकजना सफल पत्रकार एवम सम्पादकपनि हुन्। यस क्षेत्रमापनि उनको धेरै सक्रिय योगदान रहेको पाइन्छ। पत्र-पत्रिकामात्र नभएर धेरै पुस्तकहरूपनि उनले सम्पादन गरेका छन्। उनले सम्पादन गरेका पत्र-पत्रिका एवम् पुस्तकहरू यसप्रकार छन्-

क. द पोल्स्टार

ख. गोर्खी

ग. नवप्रभात

घ. सौगात(कथासंग्रहज)

ड. ध्रुवतारा

च. साहित्य संकेत

छ. पारिजात

ज. पद्य सौरभ

झ. गद्य सौरभ

ञ. आकाशदिप

^६ उही, पृ. २८२

ट. रघुनाथको सुन्दरकाण्ड रामायण

ठ. जनपुकार

ड. कनका

ढ. भानुस्मारिका

ण. श्रीकथा(कथा सङ्ग्रह)

त. निबन्ध श्री(निबन्ध सङ्ग्रह)

थ. भाषा आन्दोलन सन्दर्भग्रन्थ(भाषा मान्यता आन्दोलनको ऐतिहासिक सन्दर्भको सम्पादन)

द. बसुन्धरा

ध. आकाशदिप रामकृष्ण शर्मा

न. रसिकका अप्रकाशित कृति(सङ्कलन अनि सम्पादन)

प. गोर्खा अम्बर

फ. सिक्किमका प्रथम कवि सन्तविर लिम्बू व्यक्तित्व कतिपय(सङ्कलन अनि सम्पादन)

ब. कवि नरेन्द्रप्रसाद कुमाई कृतित्व एवम मूल्याङ्कन

भ. सन्धान (साहित्यिक आलोचना सङ्ग्रह-सन् २००९ देखि हालसम्म) आदि हुन्।

पत्र-पत्रिका र पुस्तकहरूको सम्पादनमात्र नभएर खरो सम्पादकीयका लागी पनि महानन्द पौड्याल चिनिन्छ। विभिन्न पत्र-पत्रिकाका अनि पुस्तकहरूका लागि उनले लेखेका सम्पादकीयहरूले सँधै नै नयाँ कुरा उधिने प्रयास गरेका छन्। उदाहरण स्वरुप २९ मई

१९१६ मा ध्रुवतारा पत्रिकाको सम्पादकीयलाई हेर्न सकिन्छ। उनी लेख्छन्- भरपर्दो इतिहास नभएकोले अङ्ग्रेजीहरूले लेखेका विवादग्रस्त र पक्षतापूर्ण इतिहासलाई हामीले आफ्नो इतिहासको मूल मान्न कर लागेको छ।^७

२.६. समालोचकका रूपमा महानन्द पौड्याल

महानन्द पौड्याल अन्य विधामा जति सक्रिय देखिन्छन् त्यति नै समालोचनाका क्षेत्रमा पनि सक्रिय रहेका छन्। उनका समालोचनात्मक लेखहरू विभिन्न पत्र-पत्रिकाहरूमा प्रकाशित भएका छन्। धेरै लेखहरू पछिबाट पुस्तकाकार रूपमा छापिएका छन्। समालोचनात्मक पुस्तकहरू *विचरण आफ्नै क्षितिजभिन्न* र *“भाषा साहित्य बाह्र बखान* मुख्य हुन्। *विचरण आफ्नै क्षितिजभिन्न* उनको लेखहरूको प्रथम सङ्ग्रह हो। त्यसपछि १९९७ मा *भाषा साहित्य बाह्र बखान* प्रकाशित भएको पाइन्छ। यी दुइवटा पुस्तकहरूमा प्रकाशित समालोचनात्मक लेखहरू उनलाई एकजना सफल समालोचकका रूपमा उभ्याउन सफल बनेका छन्। यद्यपि यी कृतिहरूमा कतिपय लेखहरू निबन्धात्मक र संस्मरणात्मक लेखपनि रहेका छन्। उनको समालोचनामा इमान्दारी, निडरपन, अध्ययन र तर्क तथ्यहरूको सन्तुलन रहेको मानिन्छ।^८

२.७. कथाकारका रूपमा महानन्द पौड्याल

महानन्द पौड्याललाई एकजना सफल कथाकार मानिएको छ। नेपाली आधुनिक कथाको सुत्रपात गर्ने श्रेय रूपनारायण सिंहलाई जान्छ। सन् १९२६ मा गोर्खा संसार

^७ जीवन लाबर, *परदेशी*, सलुवा, पश्चिम मोदिनिपुर: अगमसिंह गिरी संस्थान, वर्ष १६, अङ्क १५, सन् २०१३, पृ. २९३

^८ देवचन्द्र सुब्बा, सन् २०१३, *परदेशी* सलुवा, पश्चिम मोदिनिपुर: अगमसिंह गिरी संस्थान, वर्ष १६, अङ्क १५, पृ. २२७

पत्रिकामा प्रकाशित उनको कथा अन्नापूर्णलाई पहिलो आधुनिक कथा मानिएको छ। शारदा तथा अन्य पत्र-पत्रिकाको प्रकाशनसँगै कथाको विकास भएको पाइन्छ। भारतीय नेपाली कथा साहित्यलाई योगदान पुराउने महानन्द पौड्यालले भने सन् १९५२ देखि कथा लेख्न शुरु गरेका हुन्। यस वर्ष गोर्खामा प्रकाशित उनको कथा *अतिथि सत्कार*लाई उनको पहिलो प्रकाशित कथा मानिएको छ। उनको मौलिक कथासङ्ग्रह *झुम्माको पुतली* हो यद्यपि उनले *हाम्रा केही लोककथा, सेक्सपियरका केही नाट्य कथा, केही रोचक कथा, श्रीकथा*, आदि जस्ता कथाहरू पनि सङ्कलन तथा सम्पादन गरेका छन्। *झुम्माको पुतली* कथासङ्ग्रह आकाशदिप प्रकाशनबाट प्रकाशित भएको हो। सन् १९८८ मा यसको पहिलो संस्करण प्रकाशित भएको पाइन्छ। प्रस्तुत कथासङ्ग्रहको विस्तृत चर्चा चौथो अध्यायमा गरिनेछ। *बलिदान, हवल्दार, महेश्वरा, धनमाया, विक्षता, नयाँ इतिहासको प्रतिक्षा, सपना जस्तै लाग्छ, पाँडे काजी, यति दिनपछि आज मैले बालाजी देख्यौं, पराजय, चोट, झुम्माको पुतली, र बूढा-बूढी* गरी यसमा जम्मा १५ वटा कथाहरू समावेश भएका छन्। उनले सम्पादन गरेको अर्को कथासङ्ग्रह हो *श्रीकथा*। यस सङ्ग्रहका कथाहरूलाई उनले भावानुवाद गरि प्रकाशन गरेका हुन्। श्री प्रकाशनद्वारा प्रकाशित प्रस्तुत कथासङ्ग्रहमा जम्मा १२ वटा कथाहरि समावेश छन् जो यसप्रकार छन्- *प्राणदान, प्रेमको विजय, रोम्युलस र रिमस, सति सावित्री, जोसेफको भाग्य परीक्षा, धर्मसङ्कट, नक्कले राजा, गाइधनको कच्यौला, पम्पेआई शहरको अन्तिम दिन, एक हजार एक रातको कथा, उदेकको उपहार र चन्द्रशेखर* आजाद। सङ्ग्रहमा विश्व साहित्यका धेरै कथाहरू समावेश छन् भने कथाहरूमा नीती, देशप्रेम, त्याग, बलिदान, परोपकार आदिजस्ता विषयहरू समावेश छन्। *प्राणदान*मा परहितको उदाहरण पाइन्छ भने *रोम्युलस र रिमस* मा इटलीको ऐतिहासिक विषयवस्तु रहेको छ। भावानुवाद गरिएको यस रोमेली कथामा रोम महानगरको स्थापनाको ऐतिहासिक कथ्य प्रस्तुत

छ। यसरी नै पौराणिक कथामा आधारित *सती-सावित्री* कथामा एउटी विदुषीको कथा पाइन्छ। सावित्रीको पतिप्रेमको कारण उनको पति सत्यवामले जीवनदान पाएको यस कथाले भारतीय नारीहरूको आदर्शको व्याख्या गर्दछ। सङ्ग्रहको अर्को कथा हो *जोसेफको भाग्य परिक्षा*। यसमा बाइबलको यस कथामा इज्रायल देशको कनान भन्ने ठाउँको एकजना युवाको कथा पाइन्छ जो आफ्नै दाजु जेकबद्वारा बेचिएका हुन्छन्। मिश्रदेशमा बेचिएका जोसेफले आफ्नो भविष्य देख्न सक्ने शक्तिद्वारा मिश्रलाई अनिकालबाट बँचाउछ। उनको यस विद्याबाट प्रभावित भइ राजा फेरोले अनिकाले ग्रस्त हिब्रूलाई पनि शरण दिन्छन्। यसरी बेचिएका यी भाइलाई आफ्नो सम्पूर्ण जातिलाई बँचाएको यस कथाले आफ्नोमा भएको गुणलाई संरक्षण गर्नु पर्ने उपदेश दिएको छ। *धर्मसंकट* यस सङ्ग्रहको अर्को कथा हो। यसमा पति र पत्नीको इश्वरभक्तिको प्रसङ्ग रहेको छ। पुण्डरिक नाम गरेको भिक्षुक धर्मसङ्कटमा परेको बेला एकजना साधु आएर उनको सङ्कटलाई सुल्झाइदिएको कथानक रहेको यस कथालाई पौड्यालले जातक कथाको भावानुवाद मानेका छन्। यस सङ्ग्रहको अर्को कथा हो *नक्कले राजा*। यसमा राजपाटको भन्दापनि बढि नयाँ वस्त्रको चासो राख्ने एकजना राजाको कथा छ। महानन्द पौड्यालले भावानुवाद गरी छोट्याएर प्रस्तुत गरेका छन्। राजपाटको भन्दा बढी नयाँ-नयाँ वस्तुको धेरै वास्ता गर्ने ती राजालाई कपडाका व्यापारीलाई छल गरी ठगेर नाङ्गै शहर परिक्रमा गराएको प्रसङ्ग मानिसहरूले आफ्नो मुख्य जिम्मेवारीप्रति बढी ध्यान दिनुपर्ने भन्ने सन्देश दिएका छन्। *गाडधनकोल कच्यौला* रघु र राम नाम गरेका दुई कृषकहरूको कथा हो। यी दुवै कृषकले जमिनमा गाडधनको गाग्री भेट्छन् तर लालच गर्दैनन्। धन रघुको जमिनमा रामले भेटेकाले उसले रघुलाई दिन्छ तर रघुले त्यो अस्वीकार गर्दछ। त्यो कुरा राजा कहाँ पुगेपछि राजाको लोभ बढ्छ र धन आफैँ राख्ने विचार गरेर गाग्रीमा हात लगाउँदा सर्प निस्कन्छ। त्यसपछि ती दुवैलाई दण्ड दिन खोज्दा दुवैलाई पालै पालो हात

लाउन लगाउँदा दुवैले स्वर्ण सोहर निकाल्दछन्। यो देखी राजाले त्यो धन ती दुवैलाई फर्काइदिन्छन्। अरुको सम्पतिमा लालच नगर्नु भन्ने कथ्य यसमा रहेको छ। यसलाई नीतीकथा मान्न सकिन्छ। नवौं कथा *पम्पेआई शहरको अन्तिम दिन* रहेको छ। कथामा *पम्पेआई* ईशापूर्व प्रथम तथा द्वितीय शताब्दीतिर इटालीका अरु शहरजस्तै सम्पन्न र विशाल थियो; व्यापारका लागि विश्वभर प्रशिद्ध थियो भन्ने उल्लेख पाइन्छ। प्रस्तुत कथामा मार्कस नाम गरेको पात्रको परिवार प्राकृतिक प्रकोपबाट बाँचेको र उनीहरू सबै सुखद मिलन पछि *पम्पेआई* छोडेर मिश्रदेशतिर प्रस्थान गरेको घटना पाइन्छ। *सङ्ग्रहको अर्को कथा हो एक हजार एक रातको कथा* यस कथालाई आरबियन नाइट्सका कथाको भावानुवाद मानिन्छ। कथामा बगदाद् शहरको शहरियार नाम गरेका खूबै प्रतापी र शक्तिशाली सुल्तानले देशको प्रत्येक नारीलाई एकदिनका लागि विवाह गरेर भोलिपल्ट बिहान फाँसी दिने गरेको प्रसङ्ग पाइन्छ। यसै सन्दर्भमा देशका सयौं नारीहरू मारिएपछि शाहरजादी नाम गरेका एउटी नारीले सुल्तानलाई एकहजार एक रातसम्म मीठी-मीठा कथा सुनाएपछि त्यहाँ फाँसी दिने परम्पराको अन्त्य भएर देशमा हर्सोल्लास भएको कथा यसमा पाइन्छ। यस कथाले कथाको शक्तिलाई चिनाएको छ। यसरी नै *उदेकको उपहार* कथामा दाजुभाइका बीच रहेको ईर्ष्याको कथा छ। प्रस्तुत कथा जर्मनेली लोककथामा आधारित छ। बरनी नाम गरेको कृषकले अति नै ठूलो सलगम राजालाई भेट गरेपछि राजा प्रसन्न भएर उनलाई पुरस्कार स्वरूप जमीन-जायजाज, गाई-गोठ, घोडा-गाडी आदि दिन्छन्। यो देखेर बरनीको भाइ ईर्ष्याले ग्रस्त बन्छ र उसले पनि धेरै धन-सम्पती राजालाई टक्काउँछ। त्यो देखेर राजाले तिमी त धनी रहेछौ अब यही सलगम लैजाउ भनी दाजुको भेट भाइलाई दिन्छन्। यस्तो घटनाले भाइ लज्जित बन्छ। आफ्नो सबै धन हुँदा हुँदै धेरै लालच नगर्नु भन्ने कथ्य बोकेको यो कथाको अनुवादपनि विशिष्ट छ। कथासङ्ग्रहको अन्तिम कथा हो *चन्द्रशेखर आजाद*। प्रस्तुत कथा

भारतीय स्वतन्त्रता सङ्ग्रामको घटनामा आधारित छ। चन्द्रशेखर आजाद सानै उमेरदेखि स्वाधिनता सङ्ग्राममा होमिएका अनि सन् १९१५ मा पक्रा परेपछि दुश्मनबाट मारिनुभन्दा आफै मर्नु निको सम्झेर आफै गोली चलाएर शहिद बनेका घटनालाई कथाका रूप दिएर पोड्यालले तथ्यमा आधारित ऐतिहासिक विषयवस्तु लाई कथाका माध्यम प्रस्तुत गरेका छन्। राष्ट्रभक्तिमा आधारित प्रस्तुत कथालाई पनि एउटा बेजोड कथा मान्न सकिन्छ।

केही रोचक कथा महानन्द पौड्यालको अर्को कथासङ्ग्रह हो। अनुदित कथाहरूको यस सङ्ग्रहमा अङ्ग्रेजी तथा हिन्दीका चर्चित कथाकारहरूका कथाहरू छन्। आकाशदीप प्रकाशनबाट प्रकाशित यस कथासङ्ग्रहको पहिलो कथा हो *उन क्वीकजोटका साहसपूर्ण कथा*। यस कल्पनामा आधारित प्रस्तुत कथा मूलमा स्पेनेली कथा हो जहाँ नाइट हुने इच्छामा कल्पनाशील रहने उन क्वीकजोटको जीवनमा आफ्ना अभिलाषाले ल्याएको कष्टको वर्णन छ। सङ्ग्रहको अर्को कथा *छिमेकी* टाल्सटायको कथाको अनुवाद हो। यसमा यसै प्रकार उनको अर्को कथा छ *छिमेकी*। यो कथा टाल्सटायको कथाको अनुवाद हो। यसमा रुस देशको एउटा गाउँको कृषक इभान र गेब्रियलको कथा छ। यस कथाले टाडाको देवताभन्दा नजिककै भूत राम्रो भन्ने नेपाली उखानले दिन खोजेको सन्देश नै प्रस्तुत गरेको पाइन्छ। कथाले छिमेकीमाझ जति नै नराम्रो सम्बन्ध रहे पनि अन्ततः मिलेर बस्नुपर्छ भन्ने कथ्य प्रस्तुत गरेको छ। यसै सङ्ग्रहको अर्को कथा हो *स्वतन्त्रताको आगो*। यो कथा मूलमा सर वाल्टर स्कटले लेखेका हुन् जसलाई पौड्यालले नेपालीमा अनुवाद गरेका हुन्। यस कथामा स्कटल्याण्डका राजा रबर्ट ब्रुसलाई समात्ने अथवा मार्ने दुश्मनको प्रयास असफल रहेको र राजाको संघर्षको कथा यसमा पाइन्छ। यस सङ्ग्रहमा मुन्सी प्रेमचन्दका कथा *मन्त्रलाई* पनि समावेश गरिएको छ। मैनालीको छिमेकी कथाजस्तै प्रेमचन्दको मन्त्र कथामा पनि आफ्नो एउटै छोरोपनि मर्न लाग्दा डाक्टर चढाले वास्ता नराखेको कारण छोरो गुमाएको गरीब

कृषक भरतले भनेपछि सर्पले डसेको चढाको छोरोलाई बचाएर मानवताको पाठ पढाएको प्रसङ्ग पाइन्छ। प्रस्तुत कथालाई पनि पौड्यालले अति कुशलताका साथ अनुवाद गरेका हुन्। अस्कर वाइल्डको *स्वार्थी राक्षस* कथालाई पनि अनुवाद गरेर यस सङ्ग्रहमा समावेश गरेका छन्। प्रस्तुत कथामा स्वार्थी राक्षसले नानीहरुलाई खेलन नदिँदा उसको बगैँचामा बतास नआएको, फूल नफूलेको, चराबरुले गीत नगाएको प्रसङ्ग पाइन्छ। यो देखि राक्षसले आफ्नो बगैँचामा नानीहरुलाई खेलन दिन्छ अनि यसो गरेपछि उसको बगैँचा पुन ढकमक्क हुन्छ। बालकहरु नै वास्तवमा फूल हुन् अनि यिनीहरुको जगेडा गरे संसार रमाइलो हुन्छ भन्ने भाव व्यक्त गरेको छ। एच. जी. वेल्सको कथा *अन्धाहरुको देश*लाई पनि उनले अनुवाद गरी यस सङ्ग्रहमा समावेश गरेका छन्। क्वीटोको बोगाटो नामक शहरको बासिन्दा न्यूनेज हिमाल चढ्दा बाटो भूलेपछी इक्वेडरको एण्डिज पर्वतमालाको रूखो भूभागमा पूग्छ जहाँका सबै मानिसहरु अन्धो हुन्छन्। न्यूनेजले उनीहरुलाई तिमीहरु अन्धा छौ भनी बुझाउनु खोज्दा उल्टा उसलाई नै दिमाग असन्तुलित व्यक्ति भनी ठहर गर्छन्। अन्ततः धेरै वर्ष आफु पनि अन्धो सरह नै उसले बाँच्नुपरेको यस कथाले देश गुणाको भेष भन्ने भनाईलाई चरितार्थ गरेको छ। पौड्यालको कथावाचन यस कथामा पनि त्यती नै जिउँदो लाग्दछ कथा पनि पौड्यालले अरबियन नाइट्सबाट अनुवाद गरेका हुन्। अर्को कथा *माखेसाङ्लो* हो। सुल्तानका तीन छोराए एउटै केटीसित प्रेम गरेकोले विवाह को सित गर्ने भन्ने माखेसाङ्लोलाई खोलन सुल्तानले निकालेको जुक्तिमा सफल कान्छो छोरो भएकाले उसैसित लीलाको विवाह भएको प्रसङ्ग रहेको यस कथाले प्रेम धेरै नै गर्छन तर साँचो प्रेम गर्ने विरलै हुन्छन् भन्ने कथ्य बोकेको छ। प्रस्तुत कथाको अनुवाद पनि बेजोड देखिन्छ।

महानन्द पौड्यालले नेपालीमा अनुवाद गरी प्रकाशन गरेको अर्को कृति *शेक्सपियरका केही नाट्य कथा* हो। यसलाई अनुवाद भन्दापनि धेरै पुन सृजना मात्र सकिन्छ कारण

पौड्यालले शेक्सपियरका नाटकहरू कथाका रूपमा संरचना दिएर प्रस्तुत गरेका छन्। पहिलो कथा *राजकुमार ह्याम्लेट* का बारेमा छ। राजपरिवारको षड्यन्त्रमा आधारित यस कथा बेजोड देखिन्छ। ह्याम्लेटले षड्यन्त्र गरी आफ्नो यसस्वी पिता गोञ्जालोलाई मार्ने आफ्नै काका क्लडियसको पनि अन्त्य गरिदिएको नाट्य प्रसङ्गलाई एउटा राम्रो कथाका रूपमा पौड्यालले प्रस्तुत गरेका छन्। यसरी नै पौड्यालले शेक्सपियरको अर्को नाटक किंग लियरलाई *राजा लियर* शीर्षक दिएर कथाका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्। लियरले आफ्नो राज्य बण्डाको निर्णय लिँदा गरेको गल्तीलमा पीडा र पछुतो भोग्नु परेको दुखद घटनालाई त्यतिकै मार्मिकताका साथ कथामा प्रस्तुत गर्न उनी सक्षम देखिन्छन्। विशेष गरेर धेरै पात्र-पात्रा भएको नाटकलाई एउटा सफल कथामा परिवर्तन गर्नु एउटा उल्लेख्य कार्य भएको छ। यसरी नै बहुल पात्र प्रयोग भएको अर्को नाटक *म्याकबेथ*को कथालाई पनि सफलतगका साथ अनुवाद गरिएको छ। बोक्सीद्वारा हत्या र षड्यन्त्रतर्फ डोराइएका म्याकबेथको पनि हत्याद्वारा नै अन्त्य भएको कथा जीवन्त देखिन्छ। *भूलैभूलको सुखान्त कहानी* नामक कथा सङ्ग्रहको अर्को कथा हो। प्रस्तुत कथामा एजियोन नाम गरेका मूल चरित्रको परिवार समुद्री यात्रामा आँधी आएर यत्र-तत्र भइ छुट्टिएको र वर्षौं पछि भेट हुँदा आपस्तमा चिन्न गाह्रो भएको प्रसङ्ग पाइन्छ। दुइजना आफ्ना जुम्ल्याहा छोरा र दुइजना पालेका जुम्ल्याहा छोराहरूमध्ये एकजना आफ्नो छोरो र एकजना पालेको छोरो एजियोनका साथमा अनि त्यसरी नै अरु दुइ जना छोराहरू उनकी पत्नी सिराक्युजका साथ धेरै वर्ष छुट्टिएर बसेपछि परिवारको भेट-घाट हुँदा एकार्कालाई चिन्न गाह्रो भएको कथामा आधारित नाटकलाई पौड्यालले राम्ररी कथामा बुनेका छन्। यस सङ्ग्रहको अन्तिम कथा *जस्तो तिमी रुचाउँछौं* रहेको छ। धेरै अघि आर्डेन नाम भएका फ्रान्सका कुनै एकजना लोकप्रिय ड्यूकले आफ्नै भाइ फ्रेड्रिकको दुष्ट्याई र षड्यन्त्रका कारण निर्वासित जीवन बिताउनु परेको घटनामा आधारित

शेक्सपियरको यस नाटकलाई पौड्यालले कथाका रूपमा कुशलताका साथ भावानुवाद गरेका छन्। बहुल पात्र प्रयोग भएका अनि जटिल कथावस्तु/ कथानक भएका शेक्सपियरका नाटकहरूलाई कुशलताका साथ अनुवाद वा भावानुवाद गर्नु एउटा जटिल कार्य हो। तर यस्ता जटिलतालाई पनि सहज किसिमले अनुवाद गर्ने महानन्द पौड्यालको वैशिष्ट्यले उनको प्रतिभाको परिचय दिएको छ।

महानन्द पौड्यालले धेरै अङ्ग्रेजी कथाहरूको अनुवाद गरे। त्यसरी नै जर्मनेली, रूसी, स्पेनी, इटालेली कथाहरूपनि नेपालीमा अनुवाद गरे। यीबाहेक उनले हिन्दी कथाहरू पनि नेपालीमा अनुवाद गरे। विशेष गरेर मुन्सी प्रेमचन्दका कथाहरूलाई नेपालीमा अनुवाद गरेर हिन्दी भाषामा लेखिएका भारत भूमिका उच्चकोटिका कथाहरूलाई नेपाली पाठकहरूसित परिचय गराइदिएका छन्। यी बाहेक पौड्यालले बङ्गला कथालाई पनि नेपालीमा अनुवाद गरेका छन्। बङ्गला साहित्यका प्रसिद्ध आख्यानकार शरदचन्द्र चट्टोपाध्यायको कथा *सानोभाई*लाई नेपालीमा अनुवाद गरेर प्रकाशित गरेका छन्। अन्धविश्वास, कुसंस्कार, रूढी, वर्गीय भेदभाव, जमिन्दारी प्रथाद्वारा उत्पीडित वर्गप्रति अन्याय र अत्यचार आदिको करुण वर्णन गर्ने शरदचन्द्रको प्रस्तुत कथा धेरै चर्चित कथा हो। बाल मनोविज्ञानमा आधारित यस कथाले बङ्गालको महामारीको ऐतिहासिक प्रसङ्ग र शोषकलाई व्यक्त गरेको छ। सानै हुँदा आमा मरेर टुहुरो भएको रामलालको जीवनमा माया र स्नेहको अभाव हुन्छ र त्यो दुष्ट बन्दछ। धेरैले उसको दुष्ट्याईलाई मन पराउँदैन र उसलाई घृणा गर्छन् अनि उसित झगडा गर्छन्। यस्तो स्थितिमा उसकी भउजु नारायणीले उसलाई धेरै माया गर्छिन र ऊ सुधन्छ। एउटा साधरण घटनाले कसैको विग्रिसकेको जीवन सुधन सक्दछ; घृणा र द्वेषले विग्रिएकाहरूलाई स्नेह, दया र क्षमाले सुमार्गमा ल्याउन सकिन्छ भन्ने सन्देश बोकेको यस कथाको अनुवाद प्रशंसनीय रहेको छ। अनुवादको औचित्यमात्र नभइ बङ्गला गल्पहरूलाई

नेपाली पाठकमा पुराउने र यस्ता कथाका माध्यम आफ्नो जातीमा पनि उपर्युक्त चेतना प्रवाह गर्ने उद्देश्य राखेर नै यस्ता कथाहरूको अनुवाद गरेको कुरा पौड्याल स्वयं स्वीकार्दछन्।^९ यी अङ्ग्रेजी, हिन्दी तथा बङ्गला कथाहरूको अनुवाद र प्रकाशन बाहेक पौड्यालले नेपाली लोककथाहरूको खोजी र अनुसन्धान गरेर त्यसको सङ्कलन गरी *हाम्रा केही लोककथा* नामक सङ्ग्रहपनि प्रकाशित गरेका छन्। आकाशदिप प्रकाशनद्वारा प्रकाशित यस सङ्ग्रहमा जम्मा दसवटा कथाहरू रहेका छन्। सङ्ग्रहमा भएका सबै कथाहरू लोककथाहरू छन्। उनका भनाइअनुसार यी कथाहरू उनका पिता खडानन्द पौड्यालले उनलाई सुनाएका थिए। आफु सानो छँदा पिताले सुनाएका ती कथाहरू नेपाली लोकका अमूल्य निधी रहेछन् भन्ने थाहा पाएपछि उनले यसलाई लिपिबद्ध गर्ने सङ्कल्प गरेका हुन्। यस कथासङ्ग्रहका कथाहरूलाई लोककथाको संज्ञा दिए तापनि यी विशुद्ध लोककथा नभएर लोक कथाहरूमा आधारित लघुकथाहरू हुन् भन्ने उनको आफ्नो भनाई छ। यस सङ्ग्रहको पहिलो कथा *गोलसिमल* रहेको छ। गोलसिमलको यस कथा धेरै चर्चित रहेको पाइन्छ। सौतेनी आमाको अत्यचारमा आधारित यस कथाले आफ्नी आमाको मृत्युपश्चात सोतेनी आमाको डाह सहेर जीउनुपर्ने गोलसिमलको पिडादायी जीवनको वर्णन गरेको छ। कुनै जीवनका रूपमा जन्मी मरेपछि पनि दुखी मान्छेको इच्छा पुरा भएको हुँदैन र अर्को जन्ममा पूर्व जन्मको इच्छाहरूको खोजीमा ऊ लाग्दछ भन्ने लोकविश्वासलाई यस कथाले व्यक्त गर्दछ। बाबुले हार ल्याइदिने आशामा रहेकी गोलसिमलको हार नपाई मृत्यु भएको हुँदा चराको रूपमा घरछेउको सिमलको रुखमा बसेर गोलसिमल! गोलसिमल! भनी कराउँदा बाबुले त्यो हार त्यतैतिर फ्याकिदिएको मर्माहक कथा छ। नेपाली लोक आस्था अनुसार रङ्गी-विरङ्गी प्वाँख र गलामा रातो कण्ठ भएको गोलसिमल चराको सृष्टि त्यसै घटनाबाट भएको हो। जहाँ गोलसिमलको बास हुन्छ त्यहाँ

^९ महानन्द पौड्यालसित १६.१.२०१६ का दिन उनको निवास पाकिममा भन्नुभए अनुसार।

सहकाल हुन्छ भन्ने विश्वास अझै पनि रहेको छ। सङ्ग्रहको अर्को कथा सुबीऊ हो। यो कथापनि गोलसिमलसँगै मिल्दोजुल्दो रगेको छ। यसमा अविवेकी बाबु-आमाले छोरी गुमाएको कथा छ। सुबीऊका आमा-बाबु लठेप्रो हुन्छन्। विवेक गुमाएको कारण आफ्नो छोरीलाई खोलामा बगाईदिन्छन्। विवेक गुमाए आफ्नो प्रिय वस्तु गुम्नसक्छ अथवा विवेक नभए मानिसले दुख पाउँछन् भन्ने सन्देश यस कथाले दिएको पाइन्छ। आफ्नी प्रिय छोरी गुमाएपछि उनीहरू चरा भई जन्मन्छन् र आफ्नी छोरीलाई सुबीऊ! सुबीऊ! भनेर बोलाउछन्। आजपनि यो चरो कराउँदा तिनै बाबु आमाले आफ्नी छोरीलाई खोजेका हुन् भन्ने लोकविश्वास रहेको छ। *विरालोको प्रतिज्ञा* यस सङ्ग्रहको अर्को कथा हो। यसमा विरालो र भङ्गेराको कथा छ। विरालो बाठो हुन्छ र भङ्गेराले खाना खान अघि मुख धोएर मात्र खाना खानुपर्छ भन्छ। विरालोको कुरा सुनेर भङ्गेरा मुख धुन जाँदा विरालोले भङ्गेराको खाना खाइदिन्छ। बुद्धिले काम बनिन्छ भन्ने सन्देश यस कथाले दिएको छ। यस सङ्ग्रहको तेस्रो कथा *उत्तिस* र *गुराँस* नामक रहेको छ। यस कथाको पात्र उत्तिस र गुराँस रहेको छ। यस लोक कथाका अनुसार गुराँस उत्तिसकहाँ विवाहको प्रस्ताव लिएर जान्छ तर पातहरूको भारी मात्र देखेर गुराँसलाई देखेर खिरिलो उत्तिसले त्यस प्रस्ताव अस्वीकार गर्दै गुराँसको गिल्ला गर्छ। तर पछि शिशिर पछि वसन्त लागेपछि गुराँस फूलै-फूलले ढकमक्क हुन्छ। त्यही बेला उत्तिसको घमण्डलाई चुर पार्न गुराँस उत्तिस भएको ठाउँमा जान्छ। रङ्गी-बिरङ्गी फूलहरूले ढकमक्क भएको गुराँस बाबु-छोरालाई देख्दा ओइलाएको उत्तिस आत्मगलानीले लज्जित हुन्छ र छेवैको पैहोमा हामफाल्छ। प्रस्तुत कथाले घमण्ड बिनाशकारी हुन्छ र उत्तिस पैहोमा मात्र हुन्छ भन्ने कुरो पुष्टि गरेको पाइन्छ। चौँरी र भैंसी शीर्षक रहेको अर्को कथामा चौँरी, भैंसी र स्यालको पशुकथा रहेको छ। स्यालले चौँरी र भैंसीमाझ झगडा लगाइदिन्छ। स्यासको कुरा सुनी चौँरी र भैंसी आपस्तमा लडाई गर्छन् र

धेरैपछि मात्र आ-आफ्नो भूल थाह पाउँछन्। प्रस्तुत लोककथाले बाइनु जुइनु हुँदैन अर्काले मौका पाउँछ भन्ने लोक व्यवहार र शिक्षालाई व्यक्त गरेको पाइन्छ। यस सङ्ग्रहको अर्को कथा किन रुन्छ कुर्ले डुकुर हो। प्रस्तुत कथा र सुबीउ एकै प्रकारका कथा हुन्। कथामा पानी परेर फुल्लिएको गुँढ घाम लाग्दा सुकेको देखेर माउले आफ्ना बचेराले गुँढ खाएको सम्झी तिनीहरूलाई ठुडेर मार्दछन्। विवेकहीनले गर्दा विनाश हुन्छ भन्ने उक्ति यस कथाबाट बुझिन्छ। तरूणी, विधवा र युवक पात्र रहेका को हो को हो यस सङ्ग्रहको अर्को कथा हो। प्रस्तुत कथाले बाल विवाहले ल्याउने कष्ट र विधवालाई गरिने दुर्व्यवहारको कुरालाई अघि सारेको पाइन्छ। आफ्नो पति मरेपछि विधवा भइ जीउनुपरेको, दुर्व्यवहार सहनुपरेको विधवाले मरेपछि कोइलीको रूपमा जन्म लिएर को हो को हो भनी आफ्नो वेदना बकेको प्रसङ्गलेदुखी मानिस मरेपछि चरो भइ जन्मन्छ भन्ने लोकविश्वासलाई व्यक्त गरेको पाइन्छ। बिरालो र बाघ यस सङ्ग्रहको अर्को कथा हो। बिरालाले हगिसकेपछि गुहु पुर्छ भन्ने कुरासँग यो लोककथा गाँसिएको छ। कथा अनुसार बिरालोबाट रुख चढने विद्यामा पारङ्गत भएपछि बाघले बिरालोलाई खान भनि लखेट्न थाल्दछ। यो देखी बिलारोले रुखबाट झर्ने विद्या नसिकाइ आफु मुनी झरेर रमिता हेर्छ। बाघले झर्ने कोशिस गर्दा नाक ठोकिन्छ। क्रोधित भएको बाघ रुखदेखी भूँमा छलाङ्ग लगाउँछ र बिरालोलाई झम्टन्छ। त्यो देखी बिरालो भागेर मान्छेको घरमा शरण लिन्छ। त्यसै दिनदेखि बाघको नाक लिपिएको, बिरालो मान्छेको घरमा बस्नथालेको र आफ्नो दिसा पुर्न थालेको हो भन्ने लोक विश्वास रहेको छ। देव शर्मा र दानव सङ्ग्रहको अर्को कथा हो। यस कथामा मानव र मानवेत्तर पात्र रहेका छन्। यस कथामा ओडारमा बस्ने भूतले खलाको धान खाएपछि अन्न घटेकाले त्यदिनदेखि दाँई गर्दा खलालाई गोबरले लिप्ने गरेको भन्ने प्रसङ्ग पाइन्छ। सङ्ग्रहको अन्तिम कथा उखु रहेको छ। त्रिशङ्कुले जिउँदै स्वर्ग जाने इच्छा गरेको र ऋषि विश्वमित्रको आफ्नो

तपोबलले नयाँ स्वर्गको स्थापना गरेर त्यँहा नयाँ वस्तुका रूपमा उखुको सिर्जना गरेको लोककथा यसमा पाइन्छ।

महानन्द पौड्यालद्वारा सङ्कलित अनि प्रकाशित लोककथाको यस सङ्ग्रहभित्रका कथाहरूले नेपाली लोकविश्वास, संस्कृति र स्मृतिमा बाँचेका अनि लोप हुन लागेका धेरै पक्षहरूलाई उद्घाटित गरेका छन्। उनको यस सत्प्रयास प्रशंसनीय रहेको छ।

तेस्रो अध्याय

३. कथाको सैद्धान्तिक परिचय अनि पात्रविधान

३.१. कथाको अर्थ र परिभाषा

३.१.१. कथाको अर्थ र स्वरूप

मानव सभ्यतासँगसँगै कथाको उत्पत्ति भएको थाहा लाग्दछ। मानिसहरू कुराहरू एकार्कामा आदानप्रदान गर्दथे। यसरी दन्त्यकथा सँगसँगै कथाको विकास भएको हो भन्ने मत विद्वानहरूको रहेको छ। कथा मनोरञ्जनको एउटा प्रमुख साधन बन्दैगयो। रहस्य, प्रेम, करुणा, विरता आदि विषयले सम्पन्न कथा विस्तार अलौकिक लोककथामा परिणत भएको थाहा पाइन्छ। भारतीय वाङ्मयमा कथाको स्रोत ऋग्वेदलाई मानिएको पाइन्छ भने रामायण र माहाभारतले भूमिलाई अझ विस्तृत बनाएको पाइन्छ। भारतीय नेपाली साहित्यमा मोतीराम भट्टको समयदेखि कथाहरू भित्रिएको मानिन्छ। हिन्दी र संस्कृतबाट अनुवाद भई नेपाली साहित्यमा भित्रिएको भन्न सकिन्छ।

कथाको शाब्दिक अर्थ भन्नु वा सुनाउनु हो। कथाको व्युत्पत्ति प्रक्रिया कथा, कथन, कहण, कहन, कहानी आदि रहे तापनि नेपाली साहित्यमा भने कथा शब्द नै परम्परागत कथा(सुन्ने कथा, गाउखाने कथा, दन्त्य कथा आदि) र आधुनिक ढङ्गको कथाका लागि सर्वसम्मत रूढ भइसकेको छ। पश्चिमेली साहित्यमा जन्मिएको 'सर्ट स्टोरी' बङ्गलामा गल्प, हिन्दीमा कहानी हुँदै नेपालीमा कथा हुन आइपुगेको मानिन्छ।^{१०} कथाको उत्पत्ति मान्छेको सभ्यतासँगै विकास भएको मानिन्छ। भन्ने र सुन्ने परम्पराबाट नै लोककथाको विकास भएको

^{१०} हरिप्रसाद शर्मा. वि.सं.२०६७(दो. सं.). कथाको सिद्धान्त र विवेचना, काठमाडौं: साझा प्रकाशन, पृ.१३

मानिन्छ। पछि भाषाको विकास हुँदै गएपछि लोककथा र दन्त्य कथाहरूको जन्म हुँदैगयो र यी कथाहरू पुस्ता-पुस्त हुँदै परिवर्तित भए। पहिले शिकार,साहस,आदि विषयको कथा भन्ने र सुन्ने क्रमको विकास हुँदै गयो। यो साँगसाँगै कल्पना गरेर नयाँ-नयाँ कथाहरू सुनाउने प्रक्रिया सुरु भयो। यसरी कथाको विकास हुँदैआएको मानिन्छ। तथापि आधुनिक छोटो कथा जसलाई अङ्ग्रेजीमा सटस्टोरी भनिन्छ, को विकास भने १९औं शताब्दिबाट भएको मानिन्छ।

३.१.२. कथाको परिभाषा

कथाको निश्चित परिभाषा दिन गाह्रो हुन्छ। समयको परिवर्तन र अभिरुचिअनुसार स्वरूपपनि परिवर्तन भइरहन्छ। कथाको स्वरूप गतिशिल हुन्छ यसैले युग-युगलाई कथाले प्रतिबिम्बित गरेको हुन्छ। पूर्वीय र पाश्चात्य विद्वानहरूले कथालाई आ-आफ्नै तरिकाले परिभाषित गरेका छन्। आधुनिक कथाको थालनी १९औं शताब्दीको प्रारम्भबाट शुरू भएको मानिन्छ। अमेरिकाली लेखक 'नथनियल हर्थन'लाई कथाको जन्मदाता मानिएको पाइन्छ। तथापि प्रायःजसो पाश्चात्य समीक्षकहरूले 'एडगर एलेन पो'लाई कथाको जन्मदाता मानेका छन्। पोका अनुसार छोटो कथा एकबसाईमा पढ्न सकिने आधा घण्टादेखि एक वा दुई घण्टाजति समय लाग्ने हुनुपर्छ। यस भनाइबाट थाहा लाग्छ लघु आयातन र सङ्क्षिप्त आकार यसका आवश्यक तत्त्व साथै विशेषता हुन्। एच.जी वेल्सका अनुसार बीस मिनेटमा पढिसकिने सानो काल्पनिक आख्यानको खण्डविशेष नै कथा हो। 'डब्ल्यु.एच हडसन'का अनुसार कुनैपनि नाटकीय घटना वा स्थिति, मार्मिक दृश्य, अन्त्यतम सम्बद्ध घरानाको शृङ्खला, चरित्रको कुनै एक रूप कुनै एउटा अनुभूति, जीवनको कुनै एक पक्ष, कुनै नैतिक समस्याजस्ता असङ्ख्या विषय कुनैपनि सन्तोषप्रद कथाकोलागी बीजको रूपमा प्रयुक्त हुन

सकछ।^{११} पूर्वमा कखाको स्वरूपविधान तथा शैलीका दृष्टिले सर्वप्रथम सैद्धान्तिक विवेचना गर्ने आचार्य भामहलाई मानिएको छ। 'भामह'का अनुसार कथा सत्यघटनाश्रयी हुन्छ। यसको रचना जुनसुकै अपभ्रंस भाषामा गर्न सकिन्छ।^{१२} हिन्दी साहित्यका प्रसिद्ध कथाकार 'प्रेमचन्द'का अनुसार "कथा एउटा यस्तो गद्य रचना हो जसमा जीवनको कुनै एक अङ्ग वा कुनै एक मनोभावको प्रदर्शन गर्ने उद्देश्य कथाकारले लिएको हुन्छ। उपन्यासमा झैं कथामा मानव जीवनको सम्पूर्ण वा बृहत रूप देखाउने प्रयास गरिँदैन। यो एक रमणीय उद्धान होइन, जहाँ रङ्गी-बिरङ्गी घटनामा पुष्पहरू सजिएका हुन्। अपितु यो एउटा यस्तो गमला हो जसमा एउटै पुष्पलताको शोभा सम्मनत अवस्थामा दृष्टिगोचर हुन्छ"।

कथाका यी विविध परिभाषाहरू प्राप्त हुँदाहुँदै पनि अहिलेको कथा सामाजिक आदर्श, सामाजिक यथार्थ, मनोवैज्ञानिक सत्यभन्दा अगाडि बढिसकेको छ र शिल्पको दृष्टिले पनि शिल्पसौन्दर्य कथाभन्दा अगाडि बौद्धिक, वैचारिक र शीलपहिन शिल्प, सौन्दर्यको अवस्थामा पुगेको छ। आञ्चलिक कथा, अकथा, नवकथा जस्ता कथाका प्रयोगहरू उत्तरोत्तर गतिशील रहेका छन्। यसैले अबको कथा, कथापरिभाषामात्र शिल्प-सौन्दर्यसँग सम्बन्धित नरहेर विचार र चिन्तनको फाँटसम्म आइपुगेको छ। कथा परिभाषाको यस बौद्धिक सन्दर्भमा एक प्रसिद्ध आलोचक माथवर सिंह भन्दछन्-कथाले हाम्रो जीवनको छोटोभन्दा छोटो घटनामा पनि अर्थको खोजी गर्दछ अथवा अर्थप्रदान गरेको हुन्छ।^{१३} यस्तै प्रकारले लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका भन्छन्- "कथा एउटा सानो झ्याल हो जहाँबाट एउटा सानो संसार चियाइन्छ"। गोविन्दबहादुर मल्ल गोठालेका अनुसार "मानव जीवनमा आइपरेका घटनाहरूको स्मृति नै कथा हो। उनको यस सङ्क्षिप्त टिप्पणिले कथा मानिसको समाज, मानसिक जीवनमा

^{११} इश्वर बराल(सम्पा). वि.सं.२०५३. *झ्यालबाट*, काठमाडौं: साझा प्रकाशन, पृ.३०

^{१२} उही, पृ.१३-१४ मा उद्धृत।

^{१३} हरिप्रसाद शर्मा. *नेपाली कथा सिद्धान्त र विवेचना*, पूर्ववत्, पृ.२१

आइपरेका अनुभूतिहरूको कलात्मक स्मृति हो भन्ने सङ्केत गर्दछ। आलोचक इश्वर बरालले कथापरम्परा र चिन्तन परम्पराको प्रथमपल्ट अध्ययन गर्दै कथासिद्धान्त-प्रतिपादनमा सक्रियता देखाएका छन्। उनको त्यो अध्ययन आधुनिक नेपाली कथाचिन्तनका सन्दर्भमा अत्यन्त महत्वपूर्ण रहेको छ।^{१४} कथाकार पोषण पाण्डेले कथामा मनोवैज्ञानिकता, शिष्टता र शालिनताको अनुभव गर्दै साहित्यको रमणीय परम्परा जहाँ सामाजिक, शैक्षिक, ऐतिहासिक, मनोवैज्ञानिक आदि विभिन्न रेखाहरू कोरिन्छ त्यहाँ समाजनिषिद्ध विषय यौनका रेखाहरूपनि कोर्नु काम्य ठानेका छन्। यिनी भन्छन्-“कथामा शिष्टता र शालिनता हुनुपर्छ तर समाजले निषेध गरेको विषय पनि छुनु हुँदैन भन्ने चाँहि होइन। साहित्यरूपि राम्रो पट छ त्यसमासामाजिक, शैक्षिक, ऐतिहासिक, मनोवैज्ञानिक आदि अनेक रेखाहरू छन्, कोरिन्छन्। त्यहि पटमा यौनको रेखा कोर्नु हुँदैन भन्नेमा चाँहि म छैन।

माथि उल्लेखित पूर्विय र पाश्चात्य विद्वानहरूका परिभाषाहरूलाई हेरेर कथालाई यसरी परिभाषित गर्न सकिन्छ कथा गद्यमा लेखिएको इतिवृत्तात्मक आख्यानको सानो टुक्रा हो, जसमा जीवन र जगतको एक पक्षलाई घटना, चरित्र, परिवेश आदिद्वारा चित्रण गरिएको हुन्छ।

३.२. कथाका तत्त्व

एउटा कथा बनिनको लागि यसका आवश्यक तत्त्वहरू रहेका हुन्छन्। कथाका सङ्गठनात्मक तत्त्व अर्थात् अवयवहरूलाई कसैले रचनाविधानका आधार मानेका छन् भने कसैले उपकरण र धेरैजसोले तत्त्वनै मानेका छन्। कथाका विभिन्न तत्त्वहरूबारे पनि विद्वानहरूले आ-आफना मत प्रकट गरेका छन्। परम्पराबाट विकसित हुँदै आएका कथाका

^{१४} उही पृ. ३६

तत्त्वहरु केहि परिवर्तित रूपमा देखापरेको पाइन्छ। यसैसन्दर्भमा हिन्दी आलोचक गोविन्द त्रिगुणायतले कथावस्तु, पात्र अथवा चरित्रचित्रण, कथोपकथन वा संवाद, स्थिति वा वातावरण, शैली र उद्देश्यलाई कथा रचनाविधानका मूल आधार मानेका छन्। कथातत्त्वका सम्बन्धमा 'हिमांशु थापा'ले आधुनिक कथाका लागि कथावस्तु, पात्र, संवाद, भाषाशैली, वातावरण र उद्देश्य गरी जम्मा ६ तत्त्वहरु स्वीकारेका छन्।^{१५} मोहनराज शर्माले आख्यानका स्थूल र सूक्ष्म उपकरण खुट्याउँदै स्थूल उपकरणअन्तर्गत कथानक, चरित्र, परिवेश अनि सूक्ष्म उपकरणअन्तर्गत विषयसूत्र, भाषा, शैली, उद्देश्य, दृष्टिविन्दुलाई राखेका छन्। घनश्याम नेपालले आख्यानका उपकरणस्वरूप कथावस्तु-कथानक-कथा, पात्र तथा चरित्रचित्रण, विचारतत्त्व, परिप्रेक्ष्य, प्रतिक र बिम्ब, समय, गति र लय, भाषा र बुनोटःसंरचनालाई मान्य ठानेका छन्।^{१६} विभिन्न समालोचकहरुले कथाका तत्त्वबारे आफ्ना चर्चा परिचर्चा गरेको पाइन्छ। यसर्थ विभिन्न विद्वानहरुका मतहरुको अध्ययन गरेर निम्नलिखित तत्त्वहरुको चर्चा गरिन्छ।

१. कथावस्तु
२. पात्र वा चरित्रचित्रण
३. दृष्टिविन्दु
४. परिवेश
५. भाषाशैली
६. उद्देश्य र
७. संवाद आदि।

^{१५} उही पृ.५७

^{१६} राजेन्द्र भण्डारी. सन् २००५ (दो. सं.) आख्यानका कुरा, सिलगढी: एकता बुक हाउस, पृ.९

३.२.१. कथानक

चारित्रिक कार्यव्यापारको स्वरूप अर्थात् कथावस्तुमा प्रारम्भ, मध्य र अन्तको निर्वाहन गर्ने सक्षम तथा परस्पर सम्बद्ध र अर्थयुक्त घटनाहरूको क्रमिक अनुबन्धलाई कथानक भनिन्छ।^{१७} कथाको चरित्रको विकासमा सहयोग र योगदान दिनु कथानकको मुख्य उद्देश्य रहेको पाइन्छ। यसलाई कथातत्त्वको सबैभन्दा सबल तत्त्व मानिन्छ, यसले अन्य तत्त्वहरूलाई समेत प्रभावित पार्दछ। प्रारम्भ, विकास, चरमोत्कर्ष र परिसमाप्ति गरि कथानक वा कथावस्तुको चार अवस्था रहेको पाइन्छ। विभिन्न विद्वानहरूले कथानक सम्बन्धि धारणाहरू प्रस्तुत गरेका छन्। ईश्वर बरालले क्रियाकलापका आदि, मध्य र अन्त्य तीन स्थलले विशेषित भई कथानक प्रतिफलित हुने विचार प्रकट गर्दै यसका प्रारम्भ, विकास, कौतुहल, चरमोत्कर्ष र अन्तको चर्चा गरेका छन्। हिन्दी समालोचक त्रिगुणायतले कथावस्तुलाई आदि, मध्य र अन्त्युक्त ठान्दै संयमपूर्ण कथानकमा यिनै तीन तत्त्वका सामाज्यस्य आवश्यक मानेका छन् यसका प्रारम्भ, विकास, चरमोत्कर्ष र अन्तरवस्थाको चर्चा गरेका छन्।^{१८}

३.२.२. पात्र वा चरित्रचित्रण

कथानकका योजनामा आवश्यक तत्त्वहरूलाई क्रमबद्धता प्रदान गर्न पात्रको प्रयोग गरिन्छ। कथामा पात्र शब्दले केवल मानिसमात्रै नबुझाएर मानवेतर पात्रपनि बुझाउँछ। मानवेतर पात्र प्रयोगको परम्परा व्यापक रहेको पाइन्छ। मानिसमा धार्मिक, नैतिक चेतना जागृत गराउन पञ्चतन्त्र र इसप नीतिकथामा मानवेतर पात्रले प्रमुख स्थान पाएका थिए। आधुनिक कथामा यस्ता पात्रहरूले मानवीय जीवनको यथार्थलाई परिचित गराउन, सत्यको

^{१७} हरिप्रसाद शर्मा. पूर्ववत्, पृ. ५९-६०

^{१८} उही, पृ. ६०

समुद्राटन गराउन तथा कुनै भावलाई पाठकसमक्ष पुर्याउने आदि उद्देश्यले लेखिएको पाइन्छ। मानव चरित्र भएका कथामा पात्रले भौतिक आकृतिभन्दा मानसिक बिम्ब जस्तै-मन, विचार, धारणा, भावना आदि अमूर्त वस्तुहरूको अवलम्बन गरेको देखिन्छ। कथा छोटो रचना हुने भएकोले यसमा पात्रको न्यूनता रहेको पाइन्छ।

३.२.३. दृष्टिविन्दु

कथाकारले आफ्नो सामग्रीलाई व्यक्त गर्दा माध्यमका रूपमा अङ्गाल्ने कथा शिल्प विधानसम्बन्धीको महत्वपूर्ण विधिलाई दृष्टिविन्दु भनिन्छ। अनुभूतिलाई पाठकसमक्ष प्रस्तुत गर्ने स्थितिअथवा सीमा नै दृष्टिविन्दु हो। दृष्टिविन्दुलाई पनि प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दु र तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दु गरी विभाजन गरिएको पाइन्छ। यसलाई आन्तरिक दृष्टिकोण र बाह्य दृष्टिकोण पनि भनिन्छ। आन्तरिक दृष्टिकोणपनि दुई प्रकारका हुन्छन् केन्द्रिय र परिधीय भने बाह्य दृष्टिकोण सीमित,सर्वदर्शी र वस्तुगत गरी तीन प्रकारको पाइन्छन्। आन्तरिक दृष्टिकोणको केन्द्रिय दृष्टिकोणमा स्वयं कथाकार वा अन्य कुनै चरित्र म पात्र स्थानमा मुख्य रही कथा प्रस्तुत गर्दछन्। परिधीय दृष्टिविन्दु पात्र प्रथम पुरुषका रूपमा रहे तापनि उसको स्थान गौण रहेको हुन्छ। कथामा मुख्य पात्र तृतीय पुरुषको रूपमा रहेमा त्यो बाह्य दृष्टिविन्दु हुन्छ। यसको सर्वदर्शीअन्तर्गत कथाकारले प्रायः कथाका सबै पात्रका विचार, भावना आदिलाई जस्ताको तस्तै प्रस्तुत गर्दछन्। सीमित दृष्टिकोणमा भने कुनै एक मुख्य पात्रको विचार आदिलाई महत्व दिएर कथाकारले पात्रको बाह्य क्रियाकलापको निरपेक्ष भएर वर्णन गरेको पाइन्छ।

३.२.४. परिवेश

कथामा दर्शाइएको देश, काल, परिधिलाई परिवेश भनिन्छ। पात्रको क्रियाकलापहरू अथवा घटनाहरू निश्चित स्थान, कालसंग सम्बन्धित हुँदछ। आधुनिक कथामा भौतिक वा वस्तुगत परिवेशको मात्र नभई मानसिक अवस्थापनि रहेको पाइन्छ र बाह्य स्थान विशेषलाई भन्दा चरित्रको आन्तरिक मानसिक स्थितिलाई कथाको परिवेश स्विकारिएको पाइन्छ। कथाको परिवेशका बारेमा आलोचक ईश्वर बरालले पात्र, दृश्य, वातावरण, शैली, र ध्वनीको सम्भूती परिवेश हो भनेका छन्।

३.२.५. भाषाशैली

भाव वा विचार अभिव्यक्त गर्ने माध्यम भाषा हो। भाषालाई अभिव्यक्त गर्ने विभिन्न तरिका हुन्छन् जसलाई शैली भनिन्छ। कथामा निहित पात्रहरूको परस्पर संवादको निमित्त भाषा चाहिन्छ। पात्र जुन परिवेश र परिस्थितिमा हुर्केको हुन्छ उसको भाषा त्यसै स्तरको हुन आवश्यक देखिन्छनत्र पत्यारिलो मानिँदैन। कथामा प्रयुक्त भाषाले एकातिर कथावाचकको भाषिक सामर्थ्य, संस्कार आदि परोक्ष रूपमा प्रस्तुत गरेको हुन्छ भने अर्कातिर पात्रको चरित्र, व्यक्तित्व, संस्कार आदि दर्शाएको हुन्छ। कथामा भाषालाई व्यक्त गर्दा अपनाइने विशेष भाषिक पद्धतिलाई शैली भनिन्छ। एउटै कथानकलाई लिएर धेरै कथाकारले कथा लेखदा कोहि उच्च कोटिको र कोहि निम्न कोटिको देखिन्छ। भाषा शैलीको भिन्नताका कारण यस्तो अन्तर हुने गर्दछ।

३.२.६. उद्देश्य

कथाको केन्द्रिय रूपमा रहेको लेखकीय अभिप्रायलाई वहन गर्ने मूलभूत तत्वलाई नै उद्देश्य मानिएको पाइन्छ। पाठकलाई शिक्षा दिनु, अनुभव बाडनु, मनोरञ्जन प्रदान गर्नु,

विचारको आदान प्रदान गर्नु, समाजमा रहेका विकृति र विसङ्गतिलाई उजागर गर्नु, समस्याहरु खोज्नु, समाज सुधारको भावना राख्नु जस्ता उद्देश्यहरु कथाले वहन रहेका हुन्छ।

३.२.७. संवाद

कथाका पात्रहरु परस्परमा जुन वार्तालाप प्रस्तुत गर्दछन् त्यसलाई संवाद अथवा कथोपकथन भनिन्छ। संवादलाई कथाको अनिवार्य तत्त्व नमानिए तापनि कहिलेकाँहि संवाद तत्त्वलाई सर्वाधिक महत्व दिएर कथालाई संवादात्मक चित्रविधा पनि भनिएको पाइन्छ।^{१९} संवादात्मक वर्णनमा रोचकता प्राप्त हुन्छ भने यसैले कथावस्तुविकासमा पनि आवश्यक गति प्रदान गरेको देखिन्छ।

३.३. पात्रविधान

कथाको परम्परा एवं प्रकार सार्वदेशिक औ सार्वकालिक भएको छ। यसलाई साहित्यको मन्दिरमा पुग्ने प्रथम खुडकिलो मानिएको पाइन्छ किनकि कथा भन्ने र सुन्ने मानिसको पुरातन प्रवृत्ति हो। देश विदेशका संस्कृति औ सभ्यताअनुसार कथाको विषयवस्तुमा भिन्नता होस, यसको कथातत्त्वमा अनैक्य होस् तापनि यसको मूलगत तत्त्वमा केहि सैद्धान्तिक फरक परेको छैन। कथाको लक्ष्यमा जुन शान छ त्यो प्रत्येक देशको कथामा एकै प्रकारले टड्कारो भएको छ। शैलीको विवेचना गर्दा कथा विशेषलाई प्राचीन र आधुनिक भनि पार्थक्य देखाइन्छ। प्राचीन युग सामन्त शाहीको युग थियो। कथाले राजा, राजकुमार, मन्त्री, सामन्त, भारादार अर्थात दरवारी दुनियाँलाई दर्साएको हुन्थ्यो। आधुनिक युगमा जो पनि कथाका निमित्त गौरवमय उपकरण बन्नसक्छन्।^{२०} प्राचीन कथामा वैज्ञानिकताको अनि मानववादको

^{१९} उही, पृ. १८

^{२०} उही, पृ. १३

अभाव हुने गर्दथ्यो भने आधुनिक कथामा मुख्य वैज्ञानिक र मानविक आदि विषय एवम् तत्त्वहरूमात्र रहे। प्राचीन कथामा चरित्रचित्रण र मनोवैज्ञानिक विश्लेषणलाई त्यति वास्ता राखिएको देखिँदैन। आलङ्कारिक र अदभूत हुनुपर्ने त्यस समयको उत्कृष्टता हुन्थ्यो। आधुनिक कथाहरूमा जीवन प्रतिबिम्बित हुन खोज्दछ औं आधुनिक जीवनको चित्रण र घटना विस्तार भन्दा पनि चरित्र चित्रण, विचारको प्रतिपादनलाई यसले उत्कृष्ट मानेको पाइन्छ।

कथामा जुन तत्त्वका माध्यमबाट घटनाहरू हुन्छ र विकसित बन्दछन् त्यस तत्त्वलाई पात्र भनिएको छ। कथाका पात्रहरूका हाउ-भाउ, आचरण वा कार्यशैली आदिलाई चरित्र भनिन्छ अनि जो यस्तो शैली र प्रकार्यात्मक भूमिका पैतृक सम्पति झैं पात्रले आफ्नो निर्माता तथा कथाकारबाट प्राप्त गर्दछ। पाठकलाई पात्रबारे र पात्रका चरित्र एवं व्यक्तित्वबारे स्पष्ट गराउन कथाकारले समातेको उपायलाई चरित्र चित्रण अथवा पात्रविधान भनिएको छ अनि चरित्रको विषयमा पाठकलाई जानकारी दिन वा बोध गराउन कथाकारले लिएको तरिकालाई चित्रण पद्धति भनिएको छ। कथालाई जीवनजगतसित सम्बन्धित इतिवृत्त मानेर पात्रलाईचाहिँ त्यस इतिवृत्त घटनाको प्रतिनिधीपनि मानिएको पाइन्छ। पात्रको चरित्र भन्नाले पात्रको जीवनशैली हो। कथामा चरित्र चित्रण गर्ने पनि दुइवटा तरिका देखिएका छन् ती हुन् प्रत्यक्ष अनि परोक्ष शैली। परोक्षबाट पात्रको स्वभाव र मानसिकताको चाहिएजति विवरण दिइन्छ अनि प्रत्यक्षमा प्रसङ्ग उपयोगी क्रियाकलापको उल्लेख वा स्वभाव र आचरणको सङ्केत गरी पात्रका विषयमा सूचना दिइन्छ भन्ने ईश्वर बरालको मत पाइन्छ।^{२१} बाखितन भन्छन्- “आख्यानमात्र एउटा यस्तो विकासशील विधा हो किन भने यसले लेखकीय मूलस्वरमा बेरिएका आख्यानका पात्रपात्रा, नायक वा नायिका हुन्छन् तर लेखकनिरपेक्ष रूपले समानन्तर

^{२१} बलराम पाण्डे.सन् २००१. *हायमनदास राई किराँतका कथाहरूको विश्लेषणात्मक अध्ययन*, एमफिल उपाधिका लागि उत्तरबंग विश्वविद्यालयमा प्रस्तुत शोधपत्र, पृ. ११-१२

विचार बोकेका नायकनायिकाहरु स्वतन्त्र व्यक्तिस्वरुप हुन्छन्, जो लेखकीय नियन्त्रणदेखि मुक्तपनि हुनसक्छन्।^{२२} कथाका पात्रहरु मानवीयमात्र नभएर मानवेतर, कुनै पदार्थपनि बन्न सक्तछ र दृश्यमात्र नभएर अदृश्य आदि भावमात्रपनि हुनसक्तछ। कथाका तत्त्वहरुमध्ये पात्र यस्तो तत्त्व हो जसबाट घटनाहरु अघि बढ्दछ। मानिसहरुका बेगला-बेगलै अनुहार भएजस्तै कथाका पात्रहरुका पनि अनुहार स्पष्टै छुटिन्छ। कोहि अनुहार मिल्दो जुल्दो हुन्छन्, कोहि त्यसै हुलिया मिल्दा एकै प्रकारका हुन्छन्, समाजमा रहेका यस्ता रूप जब कथामा उत्रिन्छ तब त्यहाँ प्रकार पात्र र आद्यप्रकार पात्रबाट निःसृत अनेकौं पात्रहरुको जन्म हुँदछ। प्रत्येक प्रकारका पछिल्लिर आद्यप्रकार रहेको हुन्छ।^{२३} कथातत्त्व मध्ये चरित्रलाई विभिन्न विद्वानहरुले विभिन्न दृष्टिकोणबाट हेरेका भए तापनि सामान्यतः कथाका पात्रलाई यसरी हेरिएको पाइन्छ-

क. गोला र च्याप्टा पात्र

ख. सापेक्ष र निरपेक्ष पात्र

ग. गतिशील र गतिहीन पात्र

घ. सार्वभोम र आञ्चलिक पात्र

ङ. पारम्परिक र मौलिक पात्र

च. प्रकार र आद्यप्रकार पात्र

^{२२} राजेन्द्र भण्डारी. पूर्ववत्, पृ.१०

^{२३} घनश्याम नेपाल. आख्यानका कुरा, पूर्ववत्, पृ.५४-५५

३.३.१.गोला र च्याप्टा पात्र

कथामा भएका च्याप्टा पात्रले जीवनको एकपक्षलाई मात्र बोकेको हुन्छ। यस्ता पात्र की त उदात्त वा सत् प्रवृत्तिका हुन्छन्। सत्रौं शताब्दीमा च्याप्टा पात्रहरूलाई प्ररुप अनि कहिलेकाहीं विद्रुप पात्रपनि भनिन्थ्यो भन्ने ई.एम.फोस्टर्सको पाइन्छ।^{२४} फोस्टर्स भन्छन्- “च्याप्टा पात्रहरू उनीहरूको प्रवेश हुनसाथ सजिलै चित्र सकिन्छ। तिनीहरू एउटै गुण र विचारमा रचिएका हुन्छन्। तिनीहरूमा एउटा भन्दा बढी विशेषता देखापर्न थालेपछि गोला पात्र बन्न गुणात्मकता अँगाल्ने पात्रको रूपमा च्याप्टा पात्रलाई चिन्हाए पनि तिनीहरू अप्रभावकारी हुँदैनन्।^{२५}

३.३.२.सापेक्ष र निरपेक्ष पात्र

कथामा प्रयुक्त कुनै पात्रहरू हाम्रै जीवनका यथार्थसँग सम्बन्धित हुन्छन्। ती चलायमान चित्र हुन्छन्। तिनीहरूले भोगेका दुख वा सुखमा हाम्रो अनुभूती र सम्बेदनाको बास भएको हुन्छ यस्ता पात्रलाई सापेक्ष पात्र मानिएको पाइन्छ। तर कथामा जुन पात्र जीवनबाट टाडाको कल्पनाद्वारा सिर्जना गरिएको कल्पित प्राणी हुन्छन् भने ती निरपेक्ष पात्र हुन्छन्।^{२६}

३.३.३.गतिशील र गतिहीन पात्र

कथामा स्वभावका आधारमा गतिशील र गतिहीन दुवै किसिमका पात्रहरू पाइन्छन्। गतिहीन स्वभाव भएका पात्रलाई विकसित र गतिशील स्वभाव भएका पात्रलाई विकसनशील

^{२४} बलराम पाण्डे. हायमनदास राई किराँतका कथाहरूको विश्लेषणात्मक अध्ययन, पूर्ववत्, पृ. २०

^{२५} उही, पृ. २०

^{२६} घनश्याम नेपाल. आख्यानका कुरा, पूर्ववत्, पृ. ६०

भनिएको पनि पाइन्छन्।^{२७} कथाका पात्र जसको स्वभाव शुरुदेखि अन्तसम्म एकनास रहन्छन्, यस्ता पात्रलाई गतिहीन पात्र भनिएको पाइन्छ। कतिपय कथामा पात्रहरू यस्ता पनि देखिन्छन् जसको स्वभावमा बिस्तारै परिवर्तन भएर कथाको प्रारम्भमा जस्ता देखिएका थिए अन्त्यमा त्यसभन्दा बेग्लै बनि देखापर्छन्, यस्ता पात्रलाई गतिशील पात्र भनिन्छ।

३.३.४.सार्वभौम र आञ्चलिक पात्र

विश्वभरि जताततै एउटै रूपले ग्रहण गर्न सकिने पात्रलाई सार्वभौम पात्र भनिएको पाइन्छ। यस्ता पात्रहरू जुन देशमा गएपनि स्वदेशी नै लाग्ने हुन्छन्। तिनले बोकेको विचार, तीनको आचरण र कार्यव्यापार सबै कुनै स्थान, परिस्थिति, परिवेश र कालविशेषलाई बुझाउने नभएर मानिस मात्रका साझा सम्पति झैं लाग्ने हुन्छन्।^{२८} यसरी नै कतिपय पात्रका अनुहारले एउटा विशेष ठाउँ, देश वा परिवेश बुझाउँछन् यस्ता पात्रलाई आञ्चलिक पात्र भनिएको पाइन्छ। यस्ता पात्र एउटा सन्दर्भमा जोडिएका हुन्छन्, जसलाई देखासाथ त्यस सन्दर्भको ज्ञान प्राप्त गर्न सकिन्छ।

३.३.५.पारम्परिक र मौलिक पात्र

पूर्वपरिचित स्वभावकै अनुकरणमा निहित पात्र अनि कथाकारको नयाँ सिर्जना र मौलिक चरित्रलाई मौलिक पात्र भनिएको पाइन्छ। पूर्वपरिचित स्वभावले भन्दा कथाकारको नयाँ सिर्जनाले पाठकलाई आकर्षक बनाउँदछ। ‘आख्यानका का कुरा’मा घनश्याम नेपालले “कुशल लेखकको हातमा रुढ अथवा पारम्परिक पात्र पनि सजीव र नूतनतापूर्ण भई उठ्दछ,

^{२७} महादेव अवस्थी.वि.सं.२०५८(पाँ.सं.). *नपाली कथा*, काठमाडौं: साझा प्रकाशन, पृ.३

^{२८} राजेन्द्र भण्डारी, पारसमणि शम.सन् २००८. *भाषा-साहित्य*, गान्तोक:साहित्य सिर्जना सहकारी समिती, पृ.९६-९७

कच्चा शिल्पिका हातमा भने मौलिक पात्र पनि अप्रभावकारी र व्यक्तित्वहीन बन्न सक्छन्” भनेका छन्।^{२९}

३.३.६. प्रकार र आद्यप्रकार पात्र

शुरुको रूप आद्य रूप वा आद्यप्रकार हो जसबाट अनेकौं रूप र प्रकार पात्रहरू जन्मन्छन्। कथामा पनि यस्तै प्रकार र आद्यप्रकार पात्रहरू पाइन्छन्। भागवतका प्रल्हाद, कशिपु, ध्रुव, कालिदासका दुष्यन्त, शकुन्तला, ग्रीसेली पुराणका युलिसिस, प्रमिथियस, नर्सिससहरू सबै आद्यप्रकार हुन् जहाँबाट कथाकारहरू आ-आफना पात्र सृजना गर्दछन्। परिवर्तन भएर वा नभएर ती सबै प्रकार पात्र नै हुन्छन्। प्रत्येक प्रकार पात्रको मूलमा कुनै न कुनै आद्यप्रकार रहेकै हुन्छ।

३.४. चरित्रचित्रण

कथाकारले आफ्नो कथामा पात्र र पात्रको चरित्रको चित्रण विभिन्न प्रकारले गर्दछन्। पात्रको चरित्रको चित्रण गर्ने विधिलाई चरित्रचित्रण पद्धति भनिएको पाइन्छ। पात्रको चरित्रचित्रण दुई प्रकारले गरिएको पाइन्छ- (क) प्रत्यक्ष पद्धति र (ख) परोक्ष पद्धति। यसलाई कतिपय विद्वानहरूले विश्लेषणात्मक विधि र नाटकीय विधि पनि भनेका छन्।^{३०} प्रत्यक्ष पद्धति वा विश्लेषणात्मक विधिमा कथाकारले पात्रको सोझै चित्रण वा विश्लेषण गरेका हुन्छन्। यस पद्धतिमा प्रत्यक्ष रूपमा पात्रको चरित्रको चित्रण भएको हुन्छ। परोक्ष पद्धति अथवा नाटकीय विधिमा प्रत्यक्ष रूपमा पात्रको चित्रण गरिएको हुँदैन तर कथामा प्रस्तुत

^{२९} घनश्याम नेपाल. *आख्यानका कुरा*, पूर्ववत्, पृ. ६४

^{३०} मोहनहिमांशु थापा.वि.सं.(पाँचौं संस्करण). २०४८. *साहित्य परिचय*, काठमाडौं: साझा प्रकाशन, ,पृ. १५५-५६

घटना, संवाद, वातावरण, आदिद्वारा अप्रत्यक्ष रूपमा चरित्रको चित्रण गरिएको हुन्छ। पात्रका हाउभाउ, बोली वा क्रियाकलापबाट उनीहरूको चरित्र थाह पाउन सकिन्छ।

चौथो अध्याय

४. पात्रविधानका आधारमा झुम्माको पुतली कथासङ्ग्रहको विवेचना

४.१. कथाकार पौड्याल र उनको कथासङ्ग्रह झुम्माको पुतली

सन् १९२७ मा गोर्खा संसार पत्रिकामा प्रकाशित रुपनारायण सिंहको अन्नपूर्ण कथाबाट भारतीय नेपाली कथाको परम्परा शुरु भएको मानिन्छ।^{३१} यसैलाई पहिलो आधुनिक कथापनि मानिन्छ। रुपनारायणको अन्नपूर्णपछि मैनालीको *नासो* ले आधुनिकतालाई अझ प्रखरता दियो। आधुनिक कथा लेखनको थालनी भएपछि नेपाली कथामा रोमाण्टिक, सामाजिक, यथार्थवादी, मनोवैज्ञानिक तथा प्रगतिवादी आदि जस्ता प्रवृत्तिहरूको विकास भयो। मैनालीले शुरु गरेको सामाजिक तथा आदर्शोन्मुख यथार्थवादी कथाको परम्परा पछि विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाद्वारा मनोवैज्ञानिक/मनोविश्लेषण प्रवृत्तिको सूत्रपात हुन्छ। यसरी नै बालकृष्ण सम, गोविन्द बहादुर मल्ल गोठाले, हृदयचन्द्रसिंह प्रधान, विजय मल्ल, पोषण पाण्डे, भवानी भिक्षु, रमेश विकल आदि जस्ता कथाकारहरू नेपालबाट अनि रुपनारायण सिंह, शिवकुमार राई, इन्द्र सुन्दास, हायमनदास राई किरात, ईन्द्रबहादुर राई प्रभृति कथाकारहरू भारतबाट देखापरे। गोठाले, भिक्षु, हृदयचन्द्रसिंह प्रधान, रमेश विकल आदि प्रभृति कथाकारहरूले प्रगतिवादी कथाको विकास गरे। अस्तित्ववादलाई वरण गरेर आख्यान लेखे पारिजातमा पनि प्रगतिवादी स्वर पाइन्छ। सन् १९६३ सालदेखि आधुनिक नेपाली कथा परम्परामा नवचेतनावादी धारा शुरु भएको मानिन्छ। नवचेतनावादी कथालेखनको यसै परम्परासित डोडेएका हुन महानन्द पौड्याल। शिवकुमार राई, ईन्द्रबहादुर राई, ईन्द्र

^{३१} दयाराम श्रेष्ठ (सम्पा).वि.सं.२०५७.नेपाली कथा ४, काठमाडौं:साझा प्रकाशन. पृ २९

सुन्दास, किरात, एम.एम. गुरुड आदि भारतीय नेपाली कथाकारहरूका उत्तराधिकारीका रूपमा महानन्द पौड्यालले नेपाली कथा साहित्यको क्षेत्रमा धेरै योगदान दिएका छन्। उनले थुप्रै नेपाली लोककथाहरूको खोजी र सङ्कलन गरी प्रकाशित गरेका छन् अनि अङ्ग्रेजी, हिन्दी तथा बङ्गला भाषाका धेरै चर्चित कथाहरूलाई नेपालीमा अनुवाद गरी प्रकाशमा ल्याएका छन्। यसातिरिक्त शेक्सपियर का केही नाटकहरूलाई पनि कथाका रूपमा अनुवाद गरी प्रकाशित गरेका छन्। सन् १९५२ मा *अतिथि सत्कार* कथा लेखेर आख्यानको मुलुकमा पाइला टेक्ने पौड्यालले सन् १९८८ मा दुइवटा कथासङ्ग्रह *झुम्माको पुतली* र *हाम्रा केही लोककथाहरू* प्रकाशित गरे। यद्यपि उनको मौलिक कथाकृति भने *झुम्माको पुतली* मात्र उपलब्ध छ। एउटा मात्र कथासङ्ग्रह प्रकाशित पाइए तापनि उनलाई एकजना सफल कथाकारका रूपमा स्थापित गराउन कथाहरू सक्षम देखिन्छन्। दुई सय बीस पृष्ठ आकारको यस सङ्ग्रह गान्तोकको आकाशदिप प्रकाशनद्वारा प्रकाशित पाइन्छ। आमा विष्णुकुमारी पौड्यालको स्मृतिमा समर्पित यो कथासङ्ग्रह सन् १९५५ मा प्रकाशित पाइन्छ। यस सङ्ग्रहका प्रायजसो कथाहरू सामाजिक एवम् ऐतिहासिक सन्दर्भसित जोडिएका छन्। ऐतिहासिक घटनाहरूलाई काल्पनिकताको पुट दिएर कथा भन्ने पौड्यालको कथाकारिता प्रभावकारी देखिन्छ। *झुम्माको पुतली* सङ्ग्रहका चौधवटा कथाहरूको कथासार तल प्रस्तुत गरिन्छ।

यस सङ्ग्रहको पहिलो कथा बलिदान हो। यो कथा प्रथमपल्ट स्वतन्त्रताको आगो शीर्षकमा जाग्रत-गोर्खा नामक पत्रिकामा प्रकाशित भएको थियो। सन् १९५७ मा यही कथा दार्जिलिङबाट प्रकाशित प्रतिनिधि कथासङ्ग्रह सौगात खण्ड एकमा पुनः प्रकाशित भएको थाह लाग्छ।^{३२} बलिदान कथा ऐतिहासिक विषयवस्तुमा आधारित कथा हो। घटना र वातावरण काल्पनिक भए तापनि कथाले राणाशासनको

^{३२} महानन्द पौड्याल, सन् १९८८. *झुम्माको पुतली*, गान्तोक: आकाशदिप प्रकाशन. पृ.भूमिका

क्रूर व्यवहारलाई प्रस्तुत गरेको छ। कथाको पात्र प्रतापलाई राणा सिपाहीहरूले लखेटेको र घरमा भएकी बूढी आमालाई बाँधेर घरमा आगो लगाइदिएको प्रसङ्गले राणा शासनको क्रूरताको बखान गरेको छ। स्वतन्त्रता प्रेमी अनि राणा शासन विरोधी प्रताप अन्ततः सिपाहीको गोली लागेर मर्छ।

हवलदार कथा सङ्ग्रहको अर्को कथा हो। यो कथा सर्वप्रथम सन् १९५५ मा गोर्खा पत्रिकामा प्रकाशित भएको पाइन्छ। सामाजिक यथार्थलाई कथाको मूल विषयवस्तु बनाएर निर्माण गरिएको यस कथाको मुख्य चरित्र हवलदार हो जो धनबहादुर नाम गरेको एउटा गरीब निम्नवर्गीय परिवारको अशिक्षित लाहुरे हो। दोस्रो विश्वयुद्धमा सैनिकको अभाव हुँदा शारीरिक गठन र साहसिकताका कारण सैनिक बन्ने हजारौं नेपाली युवकहरूमध्ये धनबहादुर एक हो। युद्ध सकिएपछि सरकारले वेवास्ता गरेर लाहुरेहरूको जीवनमा छाएको विसङ्गिलाई कथाले राम्रोसँग उद्धृतित गरेको छ। पात्र धनबहादुरको जीवनमा एकातिर सरकारी सहयोगको अभाव र अर्कातिर सुख खुशी दिन नसक्दा आफ्नो स्वास्नीले छोडेर गएको शुन्यता अनि बेहाल भएको स्थितिलाई खुबै मर्माहक ढङ्गमा प्रस्तुत गरिएको छ।

उनको तेस्रो कथा महेश्वरा एउटा सामाजिक कथा हो। अधिको नेपाली समाजमा हुने बाल-विवाह, बहु-विवाह जस्ता कुप्रथाहरूको परिणाम त्यसले ल्याएको समस्या तथा पीडाका कारण अन्तमा महेश्वराको मृत्यु भएको घटना यस कथामा पाइन्छ। बहु-विवाह अनि बाल-विवाहका कारण बाँच्ने इच्छा रहँदा रहँदैपनि मृत्यु वरण गर्नुपरेको महेश्वराको पराजित जीवनको चित्रणले कथालाई मर्माहक बनाइदिएको छ। महेश्वरा गरीब परिवारकी छोरी भएकीले विद्यापतिको बूढो भानिजसँग विवाहको प्रस्तावलाई मात्र बाध्य हुन्छ। विवाहपछि नोकर्नी सरह दिनहुँ पतिको कुटाइ सहँदै

बस्छे र असह्य भएपछि अन्तमा जीवन नै त्याग्न विवश हुन्छे। प्रस्तुत कथाले अशिक्षित समाजको स्वभावलाई नाङ्गो पारिदिएको छ।

कथासङ्ग्रहको चौथो कथा धनमाया सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित कथा हो। यद्यपि गौण रूपमा मनोवैज्ञानिक पक्षपनि यस कथामा रहेको पाइन्छ। कथाले ग्रामिण अशिक्षित समाजका मानिसहरुका विचार, मूल्य मान्यता आदिलाई प्रस्तुत गरेको छ। प्रस्तुत कथाले पनि नारीको असहाय जीवनशैली र उनीहरुले भोग्नुपरेका कष्ट आदिलाई प्रस्तुत गरेको छ। विवाहपश्चात धनमाया आफ्नी सासु कृष्णावतीको अधीनमा बस्नुपरेको अनि आफ्ना पति धनकुमारसितको सहवासबाट वञ्चित रहनुपरेको हुन्छ। सासुको कारण आमा बन्ने रहरलाई उसले तिलाञ्जलि दिनुपरेको छ। कथाले धनमायाले खप्नुपरेको पारिवारिक शोषण तथा विरोधमा बोल्न नसक्ने विवाहिता स्त्रीको यथार्थ स्थितिलाई मार्मिक ढङ्गमा प्रस्तुत गरेको छ। पति र पत्नीबीचमा रहेको विभेद, सासुको हेला र अत्यचारका कारण माइत जानुपर्ने सामाजिक वास्तवतालाई कथाले उदाङ्गो पारिदिएको छ।

सङ्ग्रहको अर्को कथा विक्षिप्तलाई रोमाण्टिक कथा मान्न सकिन्छ। घरबाट डाक्टरी पढ्न कलकत्ता गएका प्रेम र लता प्रणय सम्बन्धमा गाँसिन्छन्। तर अभाग्यवश अन्तिम परिक्षाफलको प्रतिक्षा गरिरहेको समयमा प्रेमको मृत्यु हुन्छ। प्रेमका माता-पिताले घरकै अधिपति उसलाई दफनाउँछ र चिहानलाई सङ्गमर्मरले मोहोरी दिन्छन्। लता आफ्नो प्रेमीले छोडीगएकोमा ज्यादै दुखी हुन्छे। पीडा असह्य भएपछि त्यही चिहानअघि गई प्राण त्याग गर्छे। प्रेमका मातापिताले ती दुवैको प्रेम र त्याग देखी आफ्नो भवनको नाम प्रेमलता राखिदिन्छन्। प्रस्तुत कथाले दुइबीचको आपसी प्रेम, समर्पण र त्यागलाई प्रस्तुत गरेको छ।

अपूर्व देशभक्ति यस सङ्ग्रहको अर्को कथा हो। यो कथा ऐतिहासिक विषयवस्तुमा आधारित रहेको छ। रुद्र शाहका छोरा र गोर्खाका राजा पृथ्वीपति शाहको राज्यकालको कमजोर शासन व्यवस्थाको वर्णन यसमा भएको छ। व्यवस्था कमजोर भएको कारण गोर्खालाई लम्जुडले आक्रमण गरिरहन्थ्यो। सन् १६७२ देखि १७१७ सम्म राज्य शासन चलाउने पृथ्वीपति शाहको शासनकालमा लम्जुडले सारा गोर्खालाई आक्रमण गर्ने षड्यन्त्र थाहा पाएर गोर्खा नरेश पृथ्वीपतिको कान्छो छोरो रणदुल्लभले पिता, भाई, भारादारसँग सल्लाह गरी उनी साथै दुई सरदार बलि र गोरेश्वरका साथमा शरण लिन भनी लम्जुड पुगे। लम्जुड पुगी विश्वासी बनेर उनले लम्जुडले कब्जा गरेको इलाकाहरूमा विस्तारै अधिकार जमाउन थाले। बुद्धिपूर्वक चाल चलेर लम्जुडलाई गोर्खामा आक्रमण गर्न लगाएर उनले गोर्खा पक्षलाई विजयी गराए। यो पराक्रम देखि उनका पिता अति नै खुशी भए। यो देखेर रणदुल्लभको दाजु विरभद्रले पितापछि भाइले राज्य चलाउँछ भन्ने सम्झेर भाई मारेर आफ्नो शासन जमाउने निश्चय गरे। दाजुको यस्तो षड्यन्त्र थाहा पाएपछि रणदुल्लभ आफै आत्महत्या गरे। उपरोक्त कथासार रहेको यो कथा इतिहासमा आधारित यथार्थ कथा हो। रणदुल्लभको देशप्रतिको पराक्रमले अपूर्व देशभक्तिको परिचय दिएको छ।

नयाँ इतिहासको प्रतिक्रियामा शीर्षक रहेको पौड्यालको अर्को कथा सर्वप्रथम पाइन्स एण्ड केमेलियाज पत्रिकामा प्रकाशित भएको थाह लाग्छ। यस कथामा एकजना वृद्धका एकमात्र पुत्र कुमुदले इतिहासमा एम.ए पास गरेर त्यसै साल इतिहासको एउटा नयाँ पुस्तक लेखे विचारले घरबाट निस्किएको हुन्छ। कुमुदले नेपालको झापा र इलामका महत्वपूर्ण गढीहरू घुमिसकेको हुन्छ। यसपछि सिक्किमका जम्मै ऐतिहासिक स्थानहरू, नामथाङ र तारेभिर गढीहरू निरिक्षण गरी मल्लीबाट

कालेबुड फर्कँदा बाटोमा दुर्घटना भएर उसको निधन भएको हुन्छ। छोराको अधूरो इच्छा पूरा गरिदिनका निम्ति वृद्ध पिता बाहिरिएका हुन्छन्। पुस्तक निकाल्ने विचारले काठमाडौं जाँदा म पात्रसँग उनको भेट हुन्छ। म पात्रसँग किताब छाप्ने विषयबारे कुरा गर्दै वृद्धले भन्छन् 'जम्मै ठाउँ र गढीसँग सम्बन्धित इतिहास छ, विधाताको खेल फेरि पनि नदोहोरिए त्यो तिमीहरुले हेर्न पाउनेछौं।' समय छँदै आफ्नो इतिहास आफैं खोज्नुपर्छ र निरन्तरता दिनुपर्छ भन्ने कथ्य यसमा रहेको छ। यस कथाले साम्राज्यवादी इतिहास दर्शनको विरोध गर्दै आफ्नो इतिहासको निर्माण आफैं गर्नुपर्ने प्रस्ताव राखेको छ।

उनको अर्को कथा हो *सपनाजस्तै लाग्छ*। यो कथा पनि नारी समस्यामा आधारित छ। एउटी नारीले आफ्नो पतिबाट अवहेलित भएरपनि भोग्नुपरेको पीडा असह्य भएपछि आत्महत्या गरेको कथा यसमा पाइन्छ। यसको कथासार यस्तो छ- घटिसकेको घटनालाई दुइजना पात्रको सम्वादद्वारा भनिएको यस कथामा पूर्वदीप्ति शैलीको प्रयोग पाइन्छ। यसको कथासार यस्तो छ- विमलले अनिताको पिताको धन दौलत हेरेर अनितासँग विवाह गर्छ। त्यही सम्बन्धको फाइदा निकालेर विमलले कलकत्तामा स्नातकोत्तरको उपाधी पनि पाउँदछ। स्नातकोत्तर पढिसकेपछि विमललाई अनिता जस्ती अल्पशिक्षित जोडी नसुहाउने भएकाले उसले अनितालाई छोड्ने प्रयत्न गर्न थाल्दछ। हुँदा हुँदै विमलले अर्की स्त्री विवाह गर्दछ। सोह वर्षको उमेरमा नै आफ्नो पतिबाट अवहेलित हुनुपरेको र सासुबाट पनि थिचोमिचो सहनुपरेकोले अनिताले आत्महत्या गर्दछे। आफु मरिसकेपछि पनि अनिताले अझ कलङ्कित बन्नुपरेको प्रसङ्गले कथालाई अझ मार्मिक बनाएको छ। अन्तमा चाणक्यको एउटा श्लोक पढेर

अनितालाई दोषी ठहराई अनिताको बाबूलाई तीन सय रूपियाँको सजाय दिइन्छ। घटनालाई पत्रात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ।

प्रस्तुत कथासङ्ग्रहको अर्को कथा पाँडे काजी हो। यस सङ्ग्रहको सबैभन्दा चर्चित कथापनि यही नै हो। प्रस्तुत कथा सर्वप्रथम पारिजात पत्रिकामा सन् १९६८ मा प्रकाशित भएको थियो। कथालाई ऐतिहासिक तथ्यमा आधारित यथार्थवादी कथा मान्न सकिन्छ। गोर्खा वीर पाँडे काजीले आफ्नो जाति र राष्ट्रको हितका लागि लडेको बखान यसमा पाइन्छ। पृथ्वीनारायण शाहले अठारौँ शताब्दीमा नेपाल राष्ट्रको झण्डा पूर्वमा ब्रह्मपुत्र र पश्चिममा सतलजसम्म फहराएको कुरा प्रस्तुत गर्दै दक्षिणमा गङ्गाजी साँध बनाई पश्चिममा काडडा छुन पुगेको गोर्खाको वीरत्व प्रदर्शन गर्दै रणबहादुर शाहका संरक्षक बहादुर शाहले सिक्किमलाई आफ्नो अधीनमा राख्न चाहेको जस्ता ऐतिहासिक तथ्य र जनश्रुतिलाई कथाकार पौड्यालले प्रस्तुत कथाको आधारशिला बनाएका छन्।^{३३} कथाकारले तत्कालिन नाम्गेलवंशले राज गरेको सिक्किमको राज्य-व्यवस्था, सिक्किमको छिमेकी लिम्बूवानसँगको सम्बन्ध आदिवारे पनि प्रसङ्गानुरूप चर्चा गरेका छन्। प्रस्तुत कथा सन् १७८८-८९ मा सिक्किममा चलेको गोर्खा अभियानमा आधारित छ। तत्कालीन सिक्किमको राजधानी राब्देञ्चीमा थियो र त्यस समयका राजा तेन्जिङ नाम्गेल थिए। यसै समयमा दामोदर पाँडेको आगुवाईमा गोर्खा फौजले रापदेञ्चीमाथि घेरा हाल्यो र गोर्खा फौजले सहजैसंग पश्चिम सिक्किम माथि विजय प्राप्त गर्यो। पाँडेकाजीको नेतृत्वमा अघि बढेको फौजले सिक्किमको फौजलाई लखेटेर वर्तमान लेगसेपबाट रङ्गित, सोसिङ, राभाडला हुँदै टिस्टातिर बढेको ऐतिहासिक तथ्यलाई उनले यस कथामा प्रस्तुत गरेका छन्। वर्तमान दक्षिण सिक्किमको

^{३३} देवराज शर्मा. हिमाली धरोहर पूर्ववत्. पृ. २३४

बरमटारमा आइपुग्दा गोर्खाली फौजले सिक्किमको फौजलाई भेटेर उनीहरूको टाउको काटेर बराम लगाएकोले त्यस ठाउँको नामपनि बरमटार भएको हो भन्ने किंवदन्ती पनि उनले यस कथामा प्रस्तुत गरेका छन्। बरमटारको युद्ध जितेर ती गोर्खाली फौजले वर्तमान सिक्किमको माङ्लेमा आएर आफ्नो खुँडा पखालेको कुरा नेपालीको विवाह भएको समयमा स्पष्ट रूपमा उल्लेख हुने गरेको प्रसङ्ग पनि कथामा पाइन्छ। यसरी दामोदर पाँडेको नेतृत्वमा गोर्खा फौजले जमाएको आधिपत्य सुगौली सन्धिसम्म रहेको र पश्चिम सिक्किममा दामोदर पाँडेको नाम पाँडे काजी रहेको कुरा यस कथामा पाइन्छ। पाँडे काजीका फौजले रापदेश्रीमा घेरा हालेर बसेको समयमा फौजीहरू एक-एक गरी हराएको र पछि थाहा लाग्दा एउटा अजिङ्गरले खाने गरेको हुन्छ। जनश्रुति अनुसार पाँडे काजीले त्यो अजिङ्गरलाई आफ्नो तरवारले टुक्रा-टुक्रा पारेर पश्चिम सिक्किमको जङ्गलमा फ्याँकिदिएका थिए। ती टुक्राहरू अझसम्म पनि शिलाको रूपमा त्यस ठाउँमा रहेको लोकआस्थालाई पौड्यालले प्रस्तुत कथामा समावेश गरेको पाइन्छ। पशुपालन एवम् कृषिकार्य सिक्किममा नेपालीहरू आएपछि मात्र हुनथालेको हो भन्ने पनि कथाकारले कथामा प्रस्तुत गरेका छन्।

झुम्माको पुतली कथासङ्ग्रहको दसौँ कथा *यति दिनपछि मैले आज बालाजी देख्यौं* शीर्षकमा रहेको छ। भानुभक्तको काव्यमा आधारित जस्तो लाग्ने प्रस्तुत कथामा काल्पनिक विषयवस्तु प्रयोग गरिएको पाइन्छ। सपनामा देखेको घटनालाई कथाका रूपमा प्रस्तुत गर्ने नौलो परिपाटी यसमा पाइन्छ। सपनामा 'म' पात्रले काठमाडौँको बालाजुमा भानुभक्तको एउटा सङ्गमर्मरको मूर्ती देखेको छ। भद्रपुर, कालेबुङ, दार्जिलिङको सालिगभन्दा त्यो बृहत आकारको हुन्छ। त्यो देखेर सपनामा 'म' पात्र अति नै खुशी हुन्छ। त्यो सालिगको आधा भागमा उसले 'यति दिनपछि मैले

आज बालाजि देख्याँ भन्ने भानुभक्तको एउटा श्लोक लेखिएको देख्छ। 'म' पात्र बालाजु उद्यानबाट प्रफुल्लित भएर मोती मार्ग हुँदै अघि बढ्दछ। शम्भुप्रसाद, यदुनाथ, लेखनाथ, रूपनारायण, कुलचन्द्र आदि साहित्यकारहरूको नाम भएको मार्ग पाउँदा 'म' पात्र अझ धेरै खुशी हुन्छ। त्यहाँबाट अझ अघि बढदा आदिकवि भानुभक्त, लेखनाथ, देवकोटाका किताबहरू पनि बेचिरहेको देखेर आनन्दको अनुभव गर्दछ। यतिकैमा छेवैमा सुतेकी छोरीले 'म' पात्रको सपना भङ्ग गरिदिन्छे। सपनाको प्रसङ्गद्वारा यस किसिमका विषयवस्तु प्रयोगले साहित्यकारहरूको वास्ता नगरिएको कुराप्रति उनले व्यङ्ग्य गरेका छन्।

कथासङ्ग्रहको अर्को कथा *पराजय* हो। यो कथा सर्वप्रथम सन् १९८६ मा *अर्चना* पत्रिकामा प्रकाशित भएको थियो। यस कथामा एक उच्चवर्गीय परिवारकी छोरी रोजी र उसकै कार चालकको प्रणय सम्बन्धको कथानक पाइन्छ। रोजी नेपालको राणाकालीन परिवारका एक फौजी अफिसरकी छोरी हुन्छे। मोटर दुर्घटनामा आफ्नो दाजुको मृत्यु भएपछि ऊ आफ्नो पिताकी एकमात्र सन्तान हुन्छे। रोजीलाई कुनै कुराको अभाव हुँदैन। ड्राइभरले रोजी र उसका साथीहरूलाई विश्वविद्यालय क्याम्पसमा पुराउन र ल्याउने काम गर्दछ। शुरु शुरुमा आफ्नो ड्राइभरको व्यवहार मन नपरेर उसले पितालाई ड्राइभर फेरिमाग्ने सौँच्यी तर भन्न सक्तिनथी। ड्राइभरलाई तँ, तिमी, भनेर तल्लो स्तरको रूपमा व्यवहार गर्दथी। यद्यपि एकदिन आफ्ना साथीहरूसित गोकर्णमा वनभोज खान जाँदा रोजीले आफ्नो साथी रजनीलाई ड्राइभरसँग भेट्दछे र त्यो देखेर उसमा ईर्ष्याको भावना जाग्दछ। वास्तवमा रोजीले ड्राइभरलाई भिन्न भिन्नै प्रेम गर्न थालेकी हुन्छे जुन कुरा उसलाई थाह भएको हुँदैन। त्यसपछि काठमाण्डौँ महानगरीका स्कूल कलेजहरूको विदाको

समयमा रोजीले ड्राइभरसित कार चलाउन सिक्ने विचार गर्छे। केही समयमा नै रोजीले कार चलाउन सिक्छे र ड्राइभरसँग धेरै ठाउँहरू घुम्न जान्छे। ड्राइभरलाई आफ्नी मालिकनी आफूप्रति नजिकिएको मन पर्दैन। रोजीले 'आज सँगै टिफिन खाउँ' भनेर आफ्ना डेरामा आउँदा ड्राइभरको मनमा विद्रोहको भावना जन्मन्छ। मालिकनीको स्वभाव देखेर डराएको ड्राइभर खानेकुरा लिन गएको भनि निस्किएर पूर्वतिर जाने बसमा चढ्दछ। ड्राइभर त्यहाँबाट बाह्रबिसेमा बास बस्न पुग्दछ र कथाको अन्त हुन्छ। वास्तवमा ड्राइभरलाई रोजिसित प्रेम गर्ने इच्छा नभएर होइन तर त्यसको परिणाम सम्झेर आफ्नो मालिक राणासित भयभित, आतङ्कित भएर नै ऊ भगेको हो भन्ने मूल स्वर भएको यस कथाले राणाकालीन नेपालमा भएको वर्गभेद र दबिएको मानसिकतालाई प्रस्तुत गरेको छ।

पौड्यालद्वारा लिखित अर्को कथा चोट एउटा रोमाण्टिक कथा हो। एउटी स्त्री र एकजना पुरुषबीच छोटो अवधीमा गाँसिएको प्रेम अनि वियोगमा आधारित प्रस्तुत कथा प्रभावकारी देखिन्छ। यस कथाको 'म' पात्र आफ्नो जागीरे जीवनलाई छोडी धन कमाउने विचारले व्यापार गर्न थाल्छ। यसै क्रममा उसले भारत लगायत अन्य ठाउँहरूको भ्रमण गरिरहनुपर्ने हुन्छ। ट्रेन, प्लेन, गाडी तथा होटल आदिमा अनेक तरुनीहरूसँग भेटघाट, खानपीन भइरहन्छ। एकदिन तेहरानबाट अलिगढ मुस्लिम विश्वविद्यालयमा मुस्लिम दर्शन अध्ययन गर्न आएकी इरानी युवतीसँग अलिगढ जङ्गसनमा 'म' पात्रको भेट हुन्छ। युवतीको नाम नजिमा हुन्छ। ट्रेनमा दुई अभद्र युवकले नजिमालाई आक्रमण गर्दा 'म' पात्रले उसलाई बचाउँछ। ती दुवै लखनऊमा उत्रेर एउटा नर्सिङ होममा भर्ना भई उपचार गर्न थाल्दछन्। 'म' पात्रलाई नजिमाभन्दा कम चोट लागेका कारण उसले नजिमाभन्दा चाँडै विदा पाउँछ। दुवै

छोटो भेटमा पनि धेरै नजिक भएका हुन्छन्। यसैकारण म पात्रलाई नजिमासित त्यसैबेला छुट्टिन धेरै गाह्रो पर्छ। 'म' पात्र लखनउबाट दशैं मनाउन भनी घर गएको हुन्छ। नर्सिङ होमबाट बिदा भएपछि नजिमा 'म' पात्रलाई भेट्न भनी उसको डेरामा आउँछ। तर उसलाई त्यहाँ नभेट्दा नजिमा 'म' पात्रको घर गुवाहटी जान्छे तर त्यँहापनि उनीहरूको भेट हुँदैन। त्यसपछि नजिमा पागल झैं भएर तेहरान फर्कन्छे। आफ्नो नोकरबाट यस्तो कुरा सुनेपछि 'म' पात्र दिल्ली पुग्छ तर त्यही बिहान नजिमा तेहरान हिँडिसकेकी हुन्छे। भेट हुन नसक्ता 'म' पात्रलाई पनि ठूलो चोट लाग्दछ। आपस्तमा भेट्न चाहेर पनि फेरि भेट कहिल्यै हुन नसकेको परिस्थितिमा कथाको अन्त्य हुन्छ। प्रस्तुत कथाले वास्तविक प्रेम नजानी, थाहै नपाई हुन्छ अनि धेरै यस्ता प्रेमका कथा अधुरो नै रहन्छन् भन्ने कथ्य प्रस्तुत गरेको छ।

कथासङ्ग्रहको शीर्षक रहेको कथा *झुम्माको पुतली* एक्काइसौं शताब्दीको शहरमा बस्ने शिक्षितवर्गका मानिसहरूको स्वभावमा आधारित सामाजिक यथार्थवादी कथा हो।^{३४} प्रस्तुत कथाको कथानक डाक्टर भक्त वत्सल भनी आफुलाई चिनाउने पुस्तक बिक्रेता डी.डी शर्माको झुठो स्वभाव प्रस्तुतिमा केन्द्रित रहेको छ। कथाका पात्र डाक्टर किरणसित भक्तपुरस्थित डा. तिमिलिसनाको डिस्पेन्सरीमा भेट भएको कुरा गर्दै त्यस व्यक्तिले आफैलाई प्रख्यात डाक्टर हुँ भनेर चिनाउँदै आफ्नै प्रशंसा गर्दछ। ऊ पोण्डिचेरी भारतको सबैभन्दा दक्षिणमा पर्दछ र त्यहाँ स्वामी विवेकानन्दको प्रख्यात आश्रम छ भन्ने झुठो कुरा गर्दछ। यतिमात्र नभएर रूपनारायण सिंहका पाँचवटा उन्यास र चारवटा कथासङ्ग्रहहरू छन् भनी आफ्नो थोत्रे स्वभावलाई अझ

^{३४} दिपा शर्मा. परदेशी, पूर्ववत्, पृ. २७६

चिनाउँदछ।^{३५} त्यो ढोंगी व्यक्तिले किरण र उसका साथीहरूलाई आफ्नो घर जाने अनुरोध गर्दछ। उसको घरमा खानपीन भएपछि किरणलाई त्यहीं बस्ने र अन्य साथीहरूलाई बत्तिसपुतलीस्थित उनीहरूको डेरामा पुराउने सल्लाह गर्दछ। अर्को दिन चिडियाखान घुमाइवरी त्यस व्यक्तिले किरणलाई विदा दिँदछ। केही दिनपछि आफु दार्जिलिङस्थित आफ्नो घर आएको बेला किरणले एउटा तार पाउँछ। त्यो तार भक्त वत्सल अथवा त्यस ढोंगी व्यक्तिले पठाएको हुन्छ। त्यस तारमा आधा मूल्यमा पुस्तक पाइँदैछ, पैसा तारद्वारा पठाउनु भन्ने कुरा लेखिएको हुन्छ। तब मात्र त्यो व्यक्ति डाक्टर नभएर एकजना पुस्तक पसले भएको कुरा किरणले चाल पाउँछ। त्यो व्यक्ति वास्तवमा भक्त वत्सल नभएर डी. डी. शर्मा हुन्छ। कथाकारले यस्ता व्यक्तिलाई झुम्माको पुतलीको संज्ञा दिएका छन् जो ढोंगी स्वभावका ठूला गफ गरिहिँडने किसिमका हुन्छन्। प्रस्तुत कथाले वर्तमान समाजमा आफ्नो दुहुनो सोज्याउन, व्यापार चलाउने मान्छेले रच्ने गरेको विभिन्न किसिमका जाल र ढोंग, नक्कली स्वभाव आदिको नाङ्गो चित्र प्रस्तुत गरेको छ। कथासङ्ग्रहको नाम नै झुम्माको पुतली राखेकाले पौड्यालले आफ्नो कथाहरूका माध्यम वर्तमान विश्वमानवको ढोंगीपनालाई निर्वस्त्र पार्न खोजेको थाह लाग्छ।

यस सङ्ग्रहको अन्तिम कथा हो *बूढा-बूढी*। सिक्किमको राजतन्त्रकालीन समाजको परिवेशलाई यस कथाले प्रस्तुत गरेको छ। सन् १९७५ मा भारतमा विलय हुन पूर्व अलग्गै राष्ट्र रहेको सिक्किममा नामगेल शासन रहेको र काजी, मण्डल, ठेकेदार र कारबारीहरूले कालो भारी, झालाङ्गी कुरुवा आदिजस्ता कुप्रथा चलाएर गाउँका सोझा-निमुखा जनतामाथि गर्ने गरेको अन्याय-अपराध आदि जस्ता ऐतिहासिक

^{३५} मेघनाथ छेत्री.परदेशी, पूर्ववत्.पृ.२७८

तथ्यमा आधारित यस कथाले निम्नवर्गीय गाउँले परिवारका नानीहरूलाई यी अत्यचारीहरूले पढ्न नदिएको तथ्यको खुलासा गरेको छ। कथाका पात्र-पात्रा सनमान र डोल्मा निम्न वर्गीय परिवारको छोरा-छोरी हुन्छन्। आफु गरीब भए पनि काजी ठेकेदारहरूको अत्यचार सम्झेर त्यस्तो अत्यचारमा आफ्ना नानीहरू पिल्सिनु नपरोस भनी यी दुवैलाई उनीहरूका बाबूआमाले स्कूल पठाउँछन्। उनीहरू पढ्नमा ज्ञानी भएकाले ठेकेदार-काजी र तिनीहरूका छोराछोरी उनीहरूको इर्ष्या गर्छन्। सोझा जति सबैले पढ्ने भने ठेकेदार रोकिन्छ भन्ने हेतुले काजी ठेकेदारहरू 'सबै स्वर्ग गए नर्क केले खाने?' भन्दै सोझा गाउँलेका नानीहरूलाई पढ्नबाट वञ्चित गर्दथे। कथाका पात्र तिनै ठेकेदारहरूका शोषणमा पर्दछन्। काजी, ठेकेदारहरूको विपक्षमा कसैले केही उजुरी गर्न पाइँदैनथ्यो। कालो भारी बोक्न जानै पर्दथ्यो। कथाका पात्रहरू सनमानका पिता, जेम्स, शोभा, याङ्जा, सुकमाया आदिले भोग्नुपरेको स्थितिबाट उक्त कुरा थाह लाग्दछ। कथामा कारबारीकोमा गुहारे खेताला गएको याङ्जाले नसक्ने भएपछि कारबारीलाई मुख चलाउँदा सात आठ दिनसम्म कोठाभित्र नै थुनिएर बस्नुपरेको अनि हातखुट्टा भाँचिने गरि कुटाइ खाएको प्रसङ्ग पाइन्छ। डोल्मालाई उसको मामाले गान्तोकका काजीकी कान्छी श्रीमतीकी नोकर्नी पठाएको हुन्छ। एकोहोरो काममात्र नभएर यौन शोषणबाट पनि डोल्मा पिल्सिन्छे। त्यो कुरा सुनेपछि 'गाउँमा बसिरहे अत्यचारको पन्जाबाट कहिल्यै नछुटिइने रहेछ' भनि डोल्मालाई जस्तै स्थितिमा पनि स्वीकार्ने कुरा डोल्माको बाबुलाई भनि राखेर सनमान पल्टन जान्छ। छ वर्षपछि डोल्मा घर आउँछे। उसको शारिरिक स्वस्थ्य सौँचनीय भएको हुन्छ, उमाथि धेरै यौन शोषण भएको हुन्छ अनि ऊ दोजिया भएकी हुन्छे। तसयबेला डोल्माका पितालाई सनमानले भनेको कुरा याद आउँछ र उनी सनमानलाई पत्र

लेख्छन्। पत्र पाएपछि सनमान आएर डोलमालाई विवाह गरेर सपरिवारलाई उत्पीडनबाट मुक्त गराउन कालेबुड बसाई साछ्छ। सानाका साथी रहेका सनमान र डोलमा अन्तमा बूढा-बूढी बन्छन्। प्रस्तुत कथाले तत्कालीन सिक्किममा काजी, ठेकेदारले गरेको शोषण, अन्याय र अत्यचारलाई मार्मिक ढङ्गमा प्रस्तुत गरेको छ। यद्यपि यस्तो अत्यचारको विरोधमा विद्रोह नगरेर सनमान तथा उसको परिवार पलायन भएको घटनाले कथालाई कमजोर बनाइदिएको छ।

४.२. महानन्द पौड्यालका कथामा पात्र-प्रयोग

कथामा पात्रहरूले कथानकको कार्यव्यापारलाई अघि बढाएका हुन्छन्। महानन्द पौड्यालले उनको कथासङ्ग्रह *झुम्पाको पुतली* - मा सङ्ग्रहित कथाहरूमा मानव लगायत मानवत्तर पात्रहरूको प्रयोग गरेका छन्। मानव पात्रका रूपमा दुवै पुरुष र स्त्री पात्रको प्रयोग पाइन्छ। कतिपय कथाहरूमा नारी पात्रहरूलाई दृष्टिविन्दु पात्रका रूपमा पाइएको छ। त्यस्ता कथाहरू हुन्- *धनमाया, महेश्वरा, बूढा-बूढी*, पराजय आदि। तथापि उनका कथाहरू यस्ता पनि छन् जहाँ नारी चरित्रको उपस्थिति नै छैन। यस्ता कथाहरू हुन्- *अपूर्व देशभक्त, नयाँ इतिहासको प्रतिक्षा, पाँडे काजी* आदि। कतिपय कथाहरूमा दुवै नारी र पुरुष पात्रको सक्रिय भूमिका रहेको छ। यस्ता कथाहरू हुन्- *पराजय, चोट, बूढा-बूढी* आदि। कतिपय ऐतिहासिक पात्रलाई जस्ताको तस्तै राखेका छन् भने कतिपय इतिहास प्रसिद्ध पात्रमा काल्पनिक रङ्ग भरेका छन्। उदाहरणस्वरूप, उनको पहिलो कथा *बलिदान* मा ऐतिहासिक प्रसङ्ग भए तापनि त्यसका पात्रहरू काल्पनिक नै रहेका छन् भने पाँडे काजी कथाका पाँडे काजी र अपूर्व देशभक्ति कथाका रणदुल्लभ ऐतिहासिक पात्र कै रूपमा धेरै चिनिएका छन्। पौड्यालका कथाहरूमा उच्चवर्गीय, निम्नवर्गीय एवम् गाउँका सोझा निमुखा पात्रहरूको प्रयोग बढी भएको पाइन्छ। एकातिर शहरीया जीवनको चित्रण गरेका छन् भने अर्कातिर गाउँका

अशिक्षित सोझा व्यक्तिपनि चरित्रका रूपमा सफल बनेका छन्। सङ्ग्रहमा भएको पराजय कथाकी पात्र रोजीलाई उच्च वर्गीय शिक्षित पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ भने महेश्वरा कथाकी महेश्वरा अनि बूढा-बूढी कथाका डोल्मा, सनमान, याडजा आदिलाई निम्नवर्गीय अशिक्षित वा अल्पशिक्षित समुदायका प्रतिनिधि पात्र मान्न सकिन्छ। पौड्यालले आफ्ना कथाहरूमा विविध पात्रहरूको प्रयोग गरेका छन्। विभिन्न पृष्ठभूमिका पात्रहरूको प्रयोगद्वारा कथा सुनाउने उनका कथाकारिता सफल देखिन्छ।

४.३. पात्रहरूका प्रकार

महानन्द पौड्याल एकजना अध्ययनशील कथाकार हुन्। उनले नेपाली बाहेक अङ्ग्रेजी, हिन्दी तथा बङ्गला साहित्यको पनि धेरै अध्ययन गरेका छन्। सम्भवतः यी अन्य भाषाका साहित्यको अध्ययनले पनि उनको कथा सिर्जना तथा पात्रविधानलाई प्रभावित पार्यो। पौड्यालले जसरी समाजका विभिन्न तहबाट पात्रहरू टिपेका छन् त्यसरी नै प्रकारका दृष्टिले पनि विविध पात्रहरूको प्रयोग आफ्नो कथामा गरेका छन्। उनको कथा सङ्ग्रह *झुम्माको पुतली* भित्रका चौधवटा कथाहरूलाई हेर्दा उनका कथाहरूमा आख्यान सिद्धान्तमा उल्लिखित १२ प्रकारका पात्रहरूमध्ये प्रकार र आद्यप्रकारबाहेक सबैप्रकारका पात्रहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ। प्रस्तुत सङ्ग्रहभित्रका चौधवटा कथाहरूमध्ये कुन-कुन कथामा कस्ता-कस्ता पात्रहरू रहेका छन् भन्ने कुरालाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिन्छ।

तालिका -१

झुम्माको पुतली कथासङ्ग्रहका कथाहरुमा प्रयोग गरिएको पात्रको प्रकारहरुको विवरण

कथाहरु	पात्रका प्रकारहरु											आद्य प्रकार
	गोला	च्याप्टा	सापेक्ष	निरपेक्ष	गतिशील	गतिहीन	सार्वभौम	आञ्चालिक	पारम्परिक	मौलिक	प्रकार	
बलिदान	X	✓	✓	X	X	✓	X	✓	X	X	X	X
हवलदार	✓	X	✓	X	✓	X	X	✓	X	X	X	X
महेश्वरा	✓	X	✓	X	✓	✓	X	X	X	X	X	X
धनमाया	✓	X	✓	X		✓	X	X	X	X	X	X
विक्षिप्ता	✓	X	✓	X	✓	✓	X	X	X	X	X	X
अपूर्व देशभक्ति	X	X	X	X	✓		X	✓	✓	X	X	X
नयाँ इतिहासको प्रतिक्षा	✓	X	X	✓	✓	✓	X	X	X	X	X	X
सपनाजस्तै लाग्छ	X	✓	✓	X	✓	✓	X	X	X	✓	X	X
पाँडि काजी	X	✓	X	X	X	✓	X	✓	X	X	X	X
यति दिन पछि आज बालाजी देख्यौं	X	✓	X	✓	X	X	X	✓	X	X	X	X
पराजय	✓	X	✓	X	✓	✓	X	X	X	X	X	X
चोट		X	✓	X	✓	✓	✓	X	X	X	X	X
झुम्माको पुतली	✓	X	✓	X	✓	✓	X	X	X	X	X	X
बूढा बूढी	✓	✓		X	✓	✓	X	X	X	X	X	X

माथिका तालिकामा प्रस्तुत विवरणलाई हेर्दा उनका कथाहरुमा प्रकार र आद्यप्रकार बाहेक सबै प्रकारका पात्रको प्रयोग भएको पाइन्छ। विशेष गरेर उनका कथामा सार्वभौम र पारम्परिक पात्र थोरै र गतिहीन र सापेक्ष पात्र धेरै पाइन्छन्।

४.४.चरित्र-चित्रण पद्धति

महानन्द पौड्यालले आफ्नो कथाहरूका लागी चयन गरेका पात्रहरूका चरित्र चित्रणमा दुवै प्रत्यक्ष र नाटकीय वा परोक्ष विधिको प्रयोग गरेका छन्। प्रत्यक्ष विधिअन्तर्गत कथाकार स्वयंले पात्रका शारिरिक बनावट, स्वभाव, वर्ण आदिको वर्णन गरेका हुन्छन् भने कथाहरूमा पात्रहरू आफैले कार्यव्यापारद्वारा उनीहरूका स्वभाव आदिलाई अप्रत्यक्ष रूपमा अथवा नाटकीय रूपमा व्यक्त गरे त्यसलाई परोक्ष वा नाटकीय विधि मानिन्छ। महानन्द पौड्याल आफ्ना कथाको पात्रहरूको चित्रणमा सफल देखिन्छन्। कथामा प्रयुक्त शहरीया, गाउँले, शिक्षित, अल्पशिक्षित, उच्चवर्गीय, निम्नवर्गीय, स्त्री, पुरुष, वृद्ध, जवान तथा बाल-बालिका आदि जस्ता पात्रहरूको स्वभाव, भाषा, शैली अनि कार्यको चित्रण, स्तर उपयुक्त अनि स्वभाविक देखिन्छ। कतिपय चरित्रहरूलाई उनले प्रत्यक्ष विधिको प्रयोगद्वारा सोझै चिनाइदिएका छन् भने कतिपय चरित्रहरूले कथानकको विकास र घटना सँग-सँगै आफुलाई प्रकाशित वा अभिव्यक्त गरेका छन्। महानन्द पौड्यालले ठाउँ-ठाउँ चरित्र चित्रणको प्रत्यक्ष पद्धतिको प्रयोग गरेका छन्। उदाहरणस्वरूप चोट कथामा म पात्रले नजिमाको सौन्दर्यवर्णन गरेको प्रस्तुत अंशलाई हेर्न सकिन्छ —“गोरो लाम्चिलो अनुहार, सुन्दर नयन, सुनौलो केशराशि, सुडौलो शरीर त्यती सुन्दर हत्तपत्त देख्न पाइँदैन”। अर्को प्रत्यक्ष पद्धतिको उदाहरण झुम्माको पुतली कथामा हेर्न सकिन्छ। यस कथामा कथाको प्रमुख वा केन्द्रिय पात्रको व्यक्तित्व यसरी दिएको पाइन्छ- “पुष्ट शरीर, सुन्दर गोलो अनुहार, ठूलो निधार, ३५-३७ को बिचको उमेर भएको, हाँसद-बोल्दा ज्यादै नाटकीय ढङ्ग अङ्गाल्ने मानो कुनै हेन्दी फिल्मको कुनै एक सदाबहादुर चित्रनायक हो। नजानेको कुरापनि जानेको जस्तो गर्ने डाक्टरको जबरजस्ती मित्रता गाँस्ने निजी विशेषता छ। जागिर लाइदिन्छु भनेर सोझालाई आश्वासन दिएको महाप्रबन्धकले देखाएको उप्रतिको व्यवहारबाट थाहा पाइन्छ। बाहिर ठूलो

कुरो गरिहिडेपनि घरमा पत्तिको अघडि मपसाजस्तो हुने व्यक्ति आफू डाक्टर हूँ भन्छ” । परोक्ष पद्धतिअन्तर्गत *धनमाया* कथालाई लिन सकिन्छ । कथामा धनमायाले भजन, किर्तन र समाज सुधारको कार्यमा लागेको चर्चालाई यस पद्धतिअन्तर्गत हेर्न सकिन्छ भने अर्को उदाहरण बुढा-बूढी कथालाई लिन सकिन्छ । सनमानले भन्छ-“गाउँमा बसिरहे अत्यचारको पञ्जाबाट कहिले नउम्कने रहेछ...” यसले सनमानको विद्रोही या त पलायनवादी स्वभाव उदाङ्गो भएको छ । कतिपय कथाहरूमा भने प्रत्यक्ष अनि नाटकीय दुवै पद्धतिको प्रयोग भएको छ । यस्ता कथाका रूपमा *पाँडे काजी*लाई लिन सकिन्छ । कथाका मूल पात्र दामोदर पाँडे वा पाँडे काजीको वीरता, सौम्य र इतिहासलाई एकातिर कथाकारले उत्सर्गका साथ प्रस्तुत गरी प्रत्यक्ष रूपमा उनलाई वीर चरित्रका रूपमा देखाएका छन् भने अर्कातिर उनले कथाको विकास हुँदै जाँदा, पाँडे काजीद्वारा वीरता एवम् साहसपूर्ण कार्य सम्पादन गराएर परोक्ष वा नाटकीय रूपमा उनको चरित्रलाई उद्धटित गर्ने प्रयास गरेका छन् । झुम्माको *पुतली भित्रका चौधवटा* कथाहरूमा प्रयुक्त पात्रहरूको चित्रण पद्धतिलाई हेर्दा पौड्यालको कथा लेखनको एउटा बलियो पक्ष प्रभावकारी चरित्र चित्रण हो भन्ने थाह लाग्छ ।

४.५. झुम्माको पुतली सङ्ग्रहका कथाहरूका पात्र प्रयोगको विवेचना

झुम्माको पुतली महानन्द पौड्यालको मौलिक कथासङ्ग्रह हो । यसमा जम्मा चौधवटा कथाहरू रहेका छन् । महानन्द पौड्यालका कथाहरू विविध विषयबारे पाइएका छन् । कथाको विषयवस्तुगत विविधतासँगै पात्र प्रयोगमा पनि विविधता पाइएको छ । आफ्नो धेरैजसो पात्रहरूलाई पौड्यालले आफू वरिपरीको परिवेशबाट लिएका छन् भने केही पात्रहरू काल्पनिक अनि केही मानवेत्तर रहेका छन् । *झुम्माको पुतली* सङ्ग्रहका चौधवटा कथाहरूमा प्रयोग भएका पात्रहरू, परिचय तथा विवेचनालाई क्रमगत रूपमा तल प्रस्तुत गरिन्छ ।

४.५.१. बलीदान

झुम्माको पुतली कथासङ्ग्रहको पहिलो कथा *बलीदान* जम्मा दस पात्रहरू रहेका छन्। यस कथाका पात्रहरूमा च्याप्टा, सापेक्ष, गतीहीन रथा आञ्चालिक रहेका छन्। कथामा एउटै परिवारका प्रताप, उसका बाबु-आमा र छोरो पदमबहादुर पात्रहरू छन् भने राणाका सिपाहीहरू नायिकेसहित पाँचजना छन्। समाजको निम्नवर्ग, सानो ओहोदा, अल्पशिक्षित समुदायका प्रतिनिधित्व गरेका छन्। राणा शासनको क्रुरता तथा थिचोमिचोलाई प्रस्तुत गर्ने यस कथामा राणाका सिपाहीहरूले प्रतापझैं स्वतन्त्रप्रेमा, देशभक्तलाई मृत्युको मुखमा पुऱ्याएर छोडिदिन्छन्। यहाँ प्रतापलाई दृष्टिविन्दु पात्रका रूपमा लिइएको छ। प्रतापलाई सापेक्ष पात्र मान्न सकिन्छ, किन कि उसले भोगेको दुखलाई, अनुभव गर्न सकिन्छ। पितामाता साथै छोरोले स्वतन्त्रताका लागि बलीदान दिएका हुन्छन्। कथामा यिनीहरू अन्य पात्रका रूपमा रहेका छन्। राणाका सिपाहीहरूलाई भने च्याप्टा पात्र मान्न सकिन्छ। जीवनमा स्वतन्त्रताको एउटा लक्ष्य बोकेको प्रताप साथै उसको परिवारका सदस्यहरूलाई भने गतिहीन पात्र मान्न सकिन्छ।

४.५.२. हवल्दार

सङ्ग्रहको दोस्रो कथा *हवल्दार*मा पनि निम्नवर्गीय समाज नै पाइन्छ। शिक्षा होइन तर साहस र खँदिलो शारीरिक गठनको प्रमाणपत्र बोकेर सेनामा भर्ना भएर गएका धनबहादुर हवल्दारको कथाले फौजी दाजुभाइहरूको आत्मकथा सुनाएको छ। लाहुरे हुँदा शानदार जीवन बिताइरहेको अनि पछि सेवानिवृत्त भएपछि जीवनशैलीमा परिवर्तन ल्याउन बाध्य बनेको धनबहादुर गोला पात्रको रूपमा चिनिएको छ। कथामा धनबहादुरकी पत्नी जीवनमा धेरै कष्ट भोगेपछि अर्को पुरुषसँग विवाह गर्दछे र नयाँ भएर जिउने प्रयास गर्दछे। धनबहादुर

अनि पोइल गएकी उसकी स्वास्नी गोला अनि गतिशील पात्र हुन्। कथामा यी दुवैका आठ-नौ वर्षकी छोरी र छ-सात वर्षको छोरो पनि छन्। लाहुरेको जीवनगाथा र कथामा आधारित यस कथामा सिमित पात्रहरू प्रयोग भएको पाइन्छ।

४.५.३. महेश्वरा

प्रस्तुत कथा झुम्पाको पुतली सङ्ग्रहको तेस्रो कथा हो। यसमा पनि निम्न तथा मध्यमवर्गकै मानिसहरूको कथा पाइन्छ। व्यक्तिगत, पारिवारिक अनि सामाजिक समस्याले निम्त्याएको दुख, पिडा, रोदन, भोक, शोक र मृत्युलाई प्रस्तुत कथाले व्यक्त गरेको छ।^{३६} कथामा विद्यापति, विद्यापतिको भनिज र म पात्र मध्यमवर्गका पात्रहरू छन् भने महेश्वरा अनि उसका मातापिता निम्नवर्गका पात्रहरू छन्। कथाकी मुख्य पात्र महेश्वरा सापेक्ष र गतिशील पात्रका रूपमा उभिएकी छे। उसको जीवनमा धेरै उतार-चडाउहरू पाइन्छ। यसरी नै कथामा भएका म पात्र , धरणी, महेश्वराका मातापिता साथै विद्यापतिको भानिज अथवा महेश्वराको पति आदि पात्रहरू गतिहीन र सापेक्ष पात्रका रूपमा चिनिएका छन्। यसमा गोला, सापेक्ष, गतिशील, गतिहीन पात्रहरू छन्।

४.५.४. धनमाया

प्रस्तुत कथाको शीर्षकबाट नै यसकी मुख्य पात्र धनमाया हो भन्ने थाह लाग्छ। धनमाया उसको पति धनकुमार तथा सासु कृष्णावतिको पारिवारिक घटनामा आधारित यस कथामा धनमाया गतिशील पात्रको रूपमा चिनिएकी छे। कथाको विकाससँगै धनमायाको चरित्रमा पनि धेरै परिवर्तन आएको छ। कुसंस्कार आदिलाई घृणा गरी भजन, किर्तनमा मन लगाउने धनमाया आफ्नो पारिवारिक कोठेबारीबाट बाहिर निस्किएर एकजना समाज सुधारक

^{३६} उही.पृ.७९

नारीका रूपमा चिनिएकी छे। आफ्नो स्वास्नीलाई पत्नीको रूपमा कहिले नहेर्ने धनकुमारमा भने कुनै किसिमको परिवर्तन देखिन्दैन। उसको स्वभाव सँधै एक समान रहन्छ। ऊ एकजना गतीहीन पात्रको रूपमा चिनिएको छ। यसरी नै धनमायाकी सासु कृष्णावती पनि गतीहीन चरित्र कै रूपमा चिनिएकी छ। आफ्नो बुहारीलाई हेप्ने उसको प्रवृत्तिमा परिवर्तन आएको पाइन्न। यतिसम्म कि धनमायाको स्वभावमा आकाश-पाताल परिवर्तन हुँदा समेत सासुको बुहारीप्रतीको दृष्टि एक समान नै रहेको पाइन्छ। कथामा गोला , सापेक्ष तथा गतीहीन पात्रहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ।

४.५.५. विक्षिप्त

प्रस्तुत कथामा सात जना पात्र पाइए तापनि मूल कथानक भने प्रेम र लताको वरिपरि बुनिएको छ। यस कथामा प्रेम, लता, प्रेमका बाबु-आमा, जगन्नाथ, रम्भा, बहिनी, विजया आदि पात्रहरू छन्। प्रस्तुत कथामा प्रेम र लता बीचको अधुरो प्रेम कहानी प्रस्तुत छ। दुवै एकार्का प्रेममा मग्न रहेकै समय प्रेमको मृत्यु हुन्छ। आफ्नो प्रेमीको मृत्युले दुखी भएकी लताले पनि आत्महत्या गर्छे। यसरी प्रेमी मरेपछि आफ्नो जीवनलाई नयाँ परिस्थितीअनुरूप बाँच्न र ढाल्न नसक्ने लता गतीहीन अनि च्याप्टा पात्रको रूपमा चिनिएकी छे। तथापि कथामा प्रेम अनि प्रेमका बाबु-आमा गतीशील पात्रका रूपमा चिनिएका छन्। कथाका गौण पात्र जगन्नाथ र बहिनी भने गतिहीन देखिन्छन्। कथाका सबैजसो पात्रहरूलाई सापेक्ष पात्र मान्न सकिन्छ।

४.५.६. अपूर्व देशभक्ति

यो कथा ऐतिहासिक घटनामा आधारित कथा हो। नारी पात्र अनुपस्थित रहेको यस कथामा वीरती, साहसिकता र देशभक्तिको कथा पाइन्छ। यस कथाका पात्रहरू रणदुल्लभ,

वीरभद्र, पृथ्वीपति(रणदुल्लभ र वीरभद्रका पिता), सरदार गोरेश्वर पन्त, बलि उपाध्याय, लम्जुड नरेश, भारादारहरु र सिपाहीहरु छन्। यी सबै पात्रहरु आञ्चालिक पात्रहरु हुन् किन की यिनीहरुले सबैले नेपालका प्रतिनिधित्व गरेका छन्। रणदुल्लभ कथाको प्रमुख पात्र हो। वीर, साहसी देशभक्त रणदुल्लभ गतिशील पात्र हो। वीरभद्रलाई भने चालाकपूर्ण कुटनिति रच्ने कुटिल एवम् च्याप्टा पात्रका रूपमा प्रयोग गरिएको छ।

४.५.७. नयाँ इतिहासको प्रतिक्षा

काल्पनिक विषयवस्तुमा आधारित प्रस्तुत कथा सिमित पात्रहरुको प्रयोग भएको पाइन्छ। यो कथामा पनि नारी पात्र पाइँदैन। कथाको प्रमुख पात्र वृद्ध व्यक्तिको छोरो इतिहासको विद्यार्थी हुन्छ। इतिहासको पुस्तक लेख्ता-लेख्ता दुर्घटनामा परेर छोरोको मृत्यु हुन्छ। छोरोको त्यो अधुरो पुस्तकलाई पूर्ण गर्ने इच्छा बोक्ने वृद्ध व्यक्ति एकजना गतिशील पात्र हुन्। वृद्धलाई गोला र निरपेक्ष पात्र पनि भन्न सकिन्छ किनभने यो पात्र कथाकारको कल्पनाको उपज हो। एकभन्दा बढी विशेषता रहेकै कारण वृद्धलाई गोला पात्र भन्न सकिन्छ। कथाका म पात्र र साथीहरु चाँही गतिहीन पात्रका रूपमा देखिएका छन्।

४.५.८. सपनाजस्तै लाग्छ

सपना जस्तै लाग्छ विषयवस्तु रहेको यस कथामा नारी समस्यामा आधारित कथा हो। माधव, विमल, अनिता, अनिताका पिता र पञ्चहरु पात्रका रूपमा रहेका छन्। उच्च शिक्षा आर्जन गरिसकेपछि विमलले अल्पशिक्षित स्वास्नी अनितालाई छोडेर अर्की विवाह गरेको आफ्ना पतिबाट अवहेलित भई अनिताले आत्महत्या गरेको सन्दर्भले विमललाई गतिशील र अनितालाई गतिहीन पात्रका रूपमा चिनाएको छ। घटेको घटनाको वर्णन गर्ने माधवलाई पनि मुख्य पात्र नै मान्न सकिन्छ। नारीहरुमाथि हुने अन्यायको विरोधमा उभिएको माधवलाई

गतिशील पात्र मात्रसकिन्छ। कथामा च्याप्टा, सापेक्ष, गतिहीन, गतिशील तथा मौलिक पात्रहरु रहेका छन्।

४.५.९.पाँडे काजी

पाँडे काजी कथालाई ऐतिहासिक घटनामा आधारित ऐतिहासिक यथार्थवादी कथा मात्र सकिन्छ। कथाको प्रमुख पात्रको रूपमा दामोदर पाँडे रहेका छन्। यिनलाई पाँडेकाजी भनेर चिनिएकाले कथाकारले पनि यिनलाई पाँडे काजी नै भनेर चिनाएका छन्। यसबाट पौड्यालले पात्र छनोट अनि चित्रण कौशलको निपुणता सिद्ध हुन्छ। जीवनभरी युद्ध लड्ने पाँडे काजी युद्ध लडिरहन चाहन्छन्। उनीभित्र एउटा लडाकु सिपाहीबाहेक अर्को पुरुष कहिले जन्मँदैन। शुरुदेखि अन्तसम्म एक समानको चारित्रिक स्वभाव बोकेको कथाको मूल पात्र पाँडे काजी अनि नेपाल र सिक्किमका सैनिकहरु सबै नै च्याप्टा अनि गतिहीन पात्रहरु हुन्।

४.५.१०. यति दिनपछि मैले आज बालाजी देख्यौं

पात्रप्रयोगको दृष्टिकोणले सबै भन्दा थोरै पात्रहरु प्रयोग भएको कथा हो यति दिनपछि मैले आज बालाजी देख्यौं। यसमा म पात्र र म पात्रकी छोरी पात्रका रूपमा छन्। प्रस्तुत कथा म पात्रले देखेको सपना सपनाको घटनामा आधारित कथा हो। यहाँ म पात्रलाई साहित्यप्रेमी व्यक्तित्वका रूपमा देखाइएको छ। सपनामा म पात्र काठमाडौं घुम्न जाँदा बालाजु पुगेको र त्यहाँ भानुभक्तको ठूलो शालिग देखेको, बाटामा कवि, लेखकका नेपाली पुस्तकहरु भटाभट बिक्री भएको देखेको छ। साहित्यकारहरु स्थिति दयनीय भएको नेपालको तत्कालीन व्यवस्थामाथि व्यङ्ग्य गर्ने म पात्रलाई गतिशील सौँच रहेको पात्र मात्र सकिन्छ।

४.५.११. पराजय

यस कथासङ्ग्रहका कथाहरूमध्ये पराजय कथामा सर्वाधिक पात्रहरू छन्। यस कथामा पुरुषभन्दा नारी पात्रको बाहुल्य रहेको पाइन्छ। रोजी, ड्राइभर, रोजीका पिता, रोजीका साथिहरू, रजनी, रमा, रेवती आदी यस कथाका पात्रहरू हुन्। कथाको मुख्य पात्रका रूपमा रोजी र ड्राइभर छन्। आफ्नो ड्राइभरलाई तँ, तिमी आदि जस्ता निम्न आदरार्थी सम्बोधन गरी हेय दृष्टिले हेर्ने रोजीले पछिबाट त्यही ड्राइभरलाई प्रेम गर्न थाल्छे। उसको चारित्रिक स्वभावमा आएको परिवर्तन कै कारण उसलाई गतिशील पात्र मान्न सकिन्छ। यसरी नै मालिकिन भनी रोजीलाई आदर गर्ने ड्राइभरले आफुलाई रोजीले प्रेम गरेको सङ्केत दिएपछि तिनै मालिक्नीलाई मन नपराउनु, विरोध गर्नुबाट ड्राइभरको गतिशील चारित्रिक स्वभाव स्पष्ट हुन्छ। यसरी नै कथाका पात्र रोजीका पिता, रोजीका साथिहरू, रजनी, रमा, रेवती आदिलाई सापेक्ष पात्रको रूपमा लिन सकिन्छ ।

४.५.१२. चोट

प्रस्तुत कथामा पनि धेरै पात्रको प्रयोग भएको पाइन्छ। कथामा पुरुष र नारी पात्रको बराबर प्रयोग भएको पाइन्छ। प्रस्तुत कथाका पात्रहरू हुन्- 'म' पात्र, नजिमा, म पात्रका माता-पिता, बहिनी, कन्डक्टर, गुण्डाहरू, डाक्टर, नर्सहरू र होटलका मालिक आदि। मुख्य पात्रका रूपमा 'म' पात्र र नजिमा रहेका छन्। एउटी अवला नारीलाई सुरक्षा दिन, स्त्री जातीलाई सम्मान र श्रद्धा दिन म पात्र मानवतावादी भावना भएको देखिन्छ। आन्तरिक केन्द्रीय दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको यस कथाका यी दुइ मुख्य पात्रहरू अलग-अलग पृष्ठभूमिको रहेका छन्। राष्ट्र, धर्म, जातीयता, शिक्षा, वर्ग, पेशा आदि भिन्न-भिन्नै रहे

तापनि ती दुवै आपस्तमा प्रेम गर्छन्। उनाहरुमा रहेका यस्ता विभेदको पर्खाल तोड्न सक्ने क्षमता र स्वभावले उनीहरु गतिशील पात्रका रूपमा चिनिएको छ।

४.५.१३. झुम्माको पुतली

आन्तरिक दृष्टिकोणबाट लेखिएको *झुम्माको पुतली* कथाले शहरिया शिक्षितवर्गको ढोंगी स्वभावप्रति व्यङ्ग्य गरेकोछ। यस कथाका पात्रहरु हुन्-किरण, सुधिर, डाक्टर, अशोक, नयना, रमा, आर.एन.एसी. का महानिर्देशक र किरणकी आमा। डाक्टरले समाजमा भएका कपटी, फटाहा, धोकेबाज तथा ढोंगी मानिसहरुको प्रतिनिधित्व गरेको छ। कथामा डाक्टरलाई गतिशील पात्रको रूपमा पाइन्छ। डाक्टरको कमजोरीपन थाहा पाउने, उसको फटाहा, ढोंगी स्वभाव खुट्याउने अर्को पुरुष पात्र हो किरण। किरण डाक्टरका झूटा कुराहरु थाहा पाउँछन्, कथाको अन्तमा डाक्टरको मुखुण्डो खोलिन्छ। वास्तवमा डाक्टरको मुखुण्डो लगाएको डी.टी. शर्मा एक साधरण पुस्तक पसले भनेर अन्तमा थाहा पाइन्छ। डी.टी. शर्मा उर्फ डाक्टर जस्ता झूठा स्वभावका र मानिसहरुलाई कथाकारले झुम्माको पुतली भनेका छन्। यसका मुख्य दुई पात्र डी.टी. शर्मा र किरण दुवै गतिशील पात्र हुन् भने डी.टी. शर्माकी पत्नी गतिहीन पात्र हो। कथामा निरपेक्ष पात्रको प्रयोग पनि पाइन्छ।

४.५.१४.बूढा-बूढी

यो कथा झुम्माको पुतली कथासङ्ग्रहको अन्तिम कथा हो। सिक्किमको राजतन्त्रकालीन समयको विषयवस्तुमा आधारित रहेको यस कथाले सिक्किमका गाउँबस्तीमा मण्डल, काजी, ठेकेदार र कारबारीहरुको कुशासन र अन्याय - अत्याचारको यथार्थ चित्रण गरेको छ। प्रस्तुत कथा बूढा-बूढीमा पुरुष र नारी दुवै प्रकारका पात्रहरुको प्रयोग भएको पाइन्छ। सनमान, डोल्मा, मन्ते, भैस्याइ याइजा, सुकमाया, सोम, सनमानका माता पिता,

डोल्माका माता पिता, ठेकेदार, कारबारी, मण्डल आदि यस कथाका पात्रहरू हुन्। सनमान र डोल्मा यस कथाका मुख्य पात्रहरू हुन्। तत्कालीन सिक्किमका शोषकहरूको उत्पीडन खप्न नसक्ने त्यस ठाउँलाई नै छोडेर प्रतिवाद जनाउने सनमान गतीशील पात्र हो भने आफुमा भएको शोषक अभद्र व्यवहार आदिलाई पनि चुपचाप सहेर काजीको घरबाट दोजियाँ भएर माइत फर्कने डल्मा भने च्याप्टा अनि गतीहीन पात्र हो।

झुम्नाक पुतली कथासङ्ग्रहमा चौधवटा कथाहरूको पात्र प्रयोग तथा विधानलाई हेर्दा पौड्यालको पात्र प्रयोग, परिवेश स्वभाविक देखिन्छ। उनका कथाहरूमा गोला, च्याप्टा, सापेक्ष, निरपेक्ष, गतिशील, गतीहीन, आदी सबै किसिमका पात्रहरू पाइन्छन्। यद्यपि उनका कथाहरूमा निरपेक्ष, सार्वभौम, पारम्परिक तथा मौलिक पात्रहरू थोरै पाइएका छन्। यस्ता पात्रहरू केवल दुइवटा कथाहरूमा पाइएका छन्। अर्को उल्लेखयोग्य कुरा के रहेको छ भने प्रकार र आद्यप्रकार पात्रहरू महानन्द पौड्यालका कथाहरूमा पाइन्दैन।

पाचौँ अध्याय

५. निष्कर्ष

पात्र विधानको दृष्टिमा माहनन्द पौड्यालको कथाको विवेचना विषयबारे गरिएको प्रस्तुत शोधकार्यमा माहनन्द पौड्यालको प्रकाशित मौलिक कथासङ्ग्रह *झुम्माको पुतली*मा समावेश गरिएका चौधवटा कथाहरूमा पाइएको पात्र प्रयोगको विवेचना प्रस्तुत छ। माहनन्द पौड्याल एकजना अन्वेषक तथा आलोचक रहे तापनि कथा सिर्जनामा पनि उनको कलम त्यति कै रमाएको छ। उनको कथाहरूको भावभूमि विशेषतः सामाजिक अनि ऐतिहासिक देखिन्छ। थोरै शहरिया अनि धेरै ग्रामिण परिवेशमा सिर्जना भएको कथाहरूले नेपाली समाज कै चित्र कोरेका छन्।

इतिहास, सामाजिक विषयवस्तु तथा जातिको सुरक्षाका निम्ति गरिएका समर्पणहरूलाई उनले विशेष महत्त्वका साथ प्रयोग गरेका छन्। यस प्रसङ्गमा *बलिदान*, *अपूर्व देशभक्ति*, *पाँडे काजी*, *बुढा-बुढी* आदि कथाहरू उदाहरणीय छन्। धेरैले सामाजिक यथार्थवादी कथाकारका रूपमा चिनाएका भए तापनि उनको कथाहरूमा ऐतिहासिक यथार्थवादी प्रवृत्ति पनि त्यति कै टड्कारो पाइन्छ। यसरी नै उनका कथामा शिक्षित सम्भ्रान्त परिवारका युवा-युवतीहरूको प्रवृत्तिको वर्णन र व्यङ्ग्य पनि छ। पराजय र *झुम्माको पुतली* यसका उदाहरण छन्। महेश्वरा र धनमाया सामाजिक यथार्थ र परम्परागत विचारधारालाई उद्धाटित गर्ने राम्रा कथाहरू हुन्।

उनका कथाहरूमा प्रथम पुरुष तथा आन्तरिक अन्तर्गत केन्द्रिय र परिधििय दुवैको प्रयोग छ भने तृतीय पुरुष अथवा बाह्यअन्तर्गत सीमित, सर्वादशी आदिको प्रयोग पाइन्छ। आधुनिक नेपाली कथाको नवचेतनावादी धारनका कथाकार भनी मानिएका महानन्द पौड्यालले परिवेश सुहाउँदो पात्रहरूको प्रयोग गरेका छन्। उनका अधिकांश कथाहरू ग्रामीण परिवेशमा सिर्जित छन् भने अधिकांश पात्र-पात्राहरू निम्न मध्यमवर्गीय समाजबाट लिइएका छन्। गाँउका अशिक्षित वा अल्पशिक्षित पात्रहरू सरल नेपाली भाषा बोल्छन् भने चोट कथाका शहरिया शिक्षित सम्भ्रान्त परिवारका सदस्यहरू हिन्दी तथा अङ्ग्रेजी भाषाको प्रयोग गर्छन्। यसबाट पौड्यालको पात्र प्रयोग र चित्रण विधिको निपुणता झल्कन्छ। आफ्ना धेरैजसो कथाहरूमा सीमित पात्रहरूको प्रयोग गर्ने महानन्द पौड्यालले आफ्ना कथामा पात्र-पात्राका चरित्रको चित्रण दुवै प्रत्यक्ष तथा परोक्ष वा नाटकीय विधिद्वारा गरेका छन्। पुरुष तथा नारी दुवै किसिमका पात्रहरूलाई आफ्ना कथामा प्रयोग गर्ने पौड्यालका कथामा मानवत्तर पात्र छँदैछैनन् भने हुन्छ।

पात्र प्रयोगका दृष्टिले उनका कथाहरूमा गतिशील, गतिहीन, सापेक्ष, निरपेक्ष, गोला-च्याप्टा, आञ्चलिक- सार्वभौम आदि प्राय सबै प्रकारमा पात्रहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ। तथापि आधुनिक कथाका पात्रहरूका रूपमा चिनिने प्रकार र आद्यप्रकार पात्रहरू भने उनका कुनै पनि कथाहरूमा प्रयोग भएको पाइएन। महानन्द पौड्यालको पात्र योजना वा विधानका केही दुर्बल पक्षहरू पनि रहेका छन्। उनका धेरै कथाहरूमा धेरै पात्रहरू च्याप्टा, गतिहीन रहेका छन् भने बुढा- बुढी कथाको पात्र सनमान झै कमजोर पात्रहरू पनि धेरै छन्। एकाधिक कथाहरूमा नारी पात्रहरूले अन्याय र शोषकको विरोध नगरेर आत्महत्या गर्नु र कथाको विकासमा सहायक पात्र-पात्राको प्रयोजन नरहनु केवल नामका लागि अनावश्यक पात्रहरूको भीड लाग्नु आदि जस्ता दोषहरू पनि उनका कथामा पाइएका छन्। यति हुँदाहुँदै

पनि उनी सामाजिक परिवेशमा उभिएका कथाहरूका लागि आफु वरिपरि कै परिवेशबाट उपयुक्त पात्र टिप्न अनि ऐतिहासिक चरित्रहरूलाई इतिहासको विषयवस्तु र घटनको तथ्य-सत्यसित जोडन सक्षम र सफल देखिन्छ। उनको यही वैशिष्ट्य कै कारण उनलाई पात्र विधानका दृष्टिमा एकजना दक्ष अनि सफल कथाकार मान्न सकिन्छ।

सन्दर्भग्रन्थ

पुस्तक

१. अवस्थी. महादेव (सम्पा.). वि. सं. २०५५. *नेपाली कथा भाग-२*, काठमाडौं : साझा प्रकाशन ।
२. आचार्य. नरहरि, महादेव अवस्थी र देवीप्रसाद गौतम (सम्पा.). वि. सं. २०५८. *नेपाली कथा भाग-१*, काठमाडौं : साझा प्रकाशन, पाँचौं संस्करण ।
३. उपाध्याय. केशवप्रसाद. वि. सं. २०६७. *साहित्य प्रकाश*, काठमाडौं : साझा प्रकाशन, सातौं संस्करण ।
४. छेत्री. राजकुमार. सन् २०१२. *कृति आलोकन*, दार्जिलिङ : मनमाया प्रकाशन, पहिलो संस्करण ।
५. नेपाल. घनश्याम. सन् १९९५. *नेपाली साहित्यको परिचयात्मक इतिहास*, गान्तोक : जनपक्ष प्रकाशन, दोस्रो संस्करण ।
६. नेपाल. घनश्याम. सन् १९८७. *आख्यानका कुरा*, सिलगढी : एकता बुक हाउस, पहिलो संस्करण ।
७. बरालय. इश्वर (सम्पा.). वि. सं. २०२९. *झ्यालबाट*, काठमाडौं : साझा प्रकाशन, पहिलो संस्करण, ।
८. बराल. ऋषिराज र कृष्णप्रसाद घिमिरे(सम्पा.). वि. सं. २०५७. *नेपाली कथा भाग-३*, काठमाडौं : साझा प्रकाशन, दोस्रो संस्करण ।

९. बन्धू. चूडामणि. वि. सं. २०५८. *नेपाली लोकसाहित्य*, काठमाडौं : एकता प्रकाशन, पहिलो संस्करण ।

१०. भण्डारी. राजेन्द्र र पारसमणि शम. सन् २००८. *भाषा-साहित्य*, गान्तोक : साहित्य सिर्जना सहकारी समिति लिमिटेड, पहिलो संस्करण ।

११. शर्मा. हरिप्रसाद. वि. सं. २०६७. *कथाको सिद्धान्त र विवेचना*, काठमाडौं : साझा प्रकाशन, दोस्रो संस्करण ।

१२. शर्मा. मोहनराज. वि. सं. २०५०. *कथाको विकास प्रक्रिया*, काठमाडौं : साझा प्रकाशन, दोस्रो संस्करण ।

१३. श्रेष्ठ. दयाराम र मोहनराज शर्मा. वि. सं. २०६९. *नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास*, काठमाडौं : साझा प्रकाशन, दशौं संस्करण ।

१४. श्रेष्ठ. दयाराम (सम्पा.). वि. सं. २०५७. *नेपाली कथा भाग-४*, काठमाडौं : साझा प्रकाशन, पहिलो संस्करण ।

अंग्रेजी :

15. Forster. E. M. 1990. *Aspects of the Novel*, London : penguin books.

शोधपत्र :

१६. छेत्री. राजकुमार. सन् २०१०. *शिवकुमार राईका कथाहरुमा वस्तुविधान र पात्र योजनाको विश्लेषणात्मक अध्ययन*, विद्यावारिधीका निम्ति उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालयमा प्रस्तुत शोधपत्र, ।

१७. पाण्डे. बलराम. सन् २००१. हायमनदास राई 'किरात- का कथाहरुको विश्लेषणात्मक अध्ययन, एम. फिल. उपाधिका निम्ति उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालयमा प्रस्तुत शोधपत्र, ।
१८. भट्टराई. नारायण. वि. सं. २००८. महानन्द पौड्यालको जीवनी: व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन, विद्यावारिधिका निम्ति त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा प्रस्तुत शोधपत्र, ।
१९. शर्मा. दिपा. सन् २००९. महानन्द पौड्यालका कथा-कृतिहरुका विश्लेषणात्मक अध्ययन र मूल्याङ्कन, स्नातकोत्तर तहको क्रमिक मूल्याङ्कनका निम्ति प्रस्तुत लघुशोध प्रबन्ध, ।

पत्र-पत्रिकाहरु

१. ध्रुव लोहागण(सम्पा), गोरेटो १, वर्ष १. सिक्किम प्रतिमा प्रतिष्ठान गान्तोक, सन् १९९९।
२. विकाश कार्की (सम्पा), परदेशी (साहित्यिक पत्रिका), अङ्क- १५,वर्ष- १६. अगमसिंह गिरी संस्थान, सलुवा, पश्चिम मेदिनीपुर, सन् २०१३।
३. वीरभद्र कार्की ढोली (सम्पा), प्रक्रिया, वर्ष १२, अङ्क २१, निर्माण प्रकाशन सन् १९९६।
४. महानन्द पौड्याल (सम्पा), सन्धान, अङ्क १, पाकिम पूर्व सिक्किम।
५. गुप्त प्रधान (सम्पा), हिमाली धरोहर(शृङ्खला ३), करुणादेवी स्मारक धर्मार्थ गुठी, रिनाँक, सिक्किम, सन् २००८ ।

परिशिष्ट

महानन्द पौड्यालसित अन्तर्वार्ता लिनका निम्ति तयार पारिएका प्रश्नहरु

१. तपाइको साहित्य यात्राको थालनी कहिले अनि कहाँबाट भएको मान्नुहुन्छ ?
२. कविताबाट लेखन सुरु गरेर कथालाई धेरै प्रिय ठान्नुभयो, कारण ?
३. कथालाई कसरी परिभाषित गर्नुहुन्छ ?
४. तपाईंलाई मनपर्ने कथाकारहरु जसले तपाईंको लेखनलाई प्रभावित पारे?
५. तपाईंलाई मनपरेको आफ्नो कथा?
६. कथाको भूमि कसरी, कस्तो अवधारणा राखेर तयार गर्नुहुन्छ?
५. कथा ' पाँडे काजी ' —लाई यहाँको इतिहास चेतना मान्नु कि लोकस्मृतिमा बाँचेको पाँडे काजीको कथाको प्रेरणा?
६. आफ्ना कथाहरु कस्ता कस्ता सामाजिक सांस्कृतिक तथा राजनैतिक परिवेश वा परिप्रेक्ष्यमा उभिएको ठान्नुहुन्छ?
७. आफ्ना कथाका पात्रहरुलाई कसरी निर्माण गर्नुहुन्छ? आफै निर्माण गर्नुहुन्छ कि समाजबाट टिप्नुहुन्छ?
८. मूलरूपमा कस्ता कस्ता पात्रहरुलाई आफ्ना कथाहरुमा गराउन चाहानुहुन्छ?

९. आख्यानको मुलुक भनेको बाषिक निर्माण हो। भाषिक चलखेल रहने मुलुकमा सामाजिक यथार्थका कुरा कतिको सार्थक लाग्दछ भन्ने ठान्नुहुन्छ?

१०. आख्यानका चरित्रहरूमा दोष सार्थक हुन्छ कि हुन्न भन्ने ठान्नुहुन्छ?

११. आजभोली पात्ररविहीन कथा लेखिन्छन्। यसबारे यहाँको मन्तव्य।

१२. अकथाबारे यहाँको मन्तव्य।

१३. समग्रमा आफ्ना कथाहरूबारे कथाका चरित्रहरूबारे यहाँको विचार जान्न पाउँ।